

UDK 908 (497.15 Trebinje) »04/14« (091)

Đuro Tošić

SREDNJOVJEKOVNA ŽUPA TREBINJE

(istorijsko-geografsko-topografski osvrt)

Ako se izuzmu sitnija istraživanja arheološkog, etnološkog i onomastičkog karaktera, obavljena na njenom području, istorijska prošlost srednjovjekovne župe Trebinje nije dosad posebno obrađivana. Doda li se takvoj konstataciji i postojanje prilično bogate i raznovrsne građe iz Dubrovačkog arhiva, mogućnost jednog cjelovitijeg istorijsko-geografsko-topografskog prikaza ove župe postaje realnija. Stoga i ovaj rad predstavlja pokušaj da se na osnovu spomenute literature i neobjavljene arhavske građe rekonstruiše takav prikaz.

*

*

*

Travunija ili trebinjska oblast je jedna od prvih teritorijalno-političkih jedinica formirana po doseljenju Slovena na Balkansko poluostrvo. Do XI vijeka igrala je značajniju ulogu od susjednih oblasti, Duklje i Raške, pod čiju vlast je kasnije potpala. U djelu vizantijskog cara K. Porfirogenita nalazimo najstariji naziv za nju: Terbunia¹⁾. U Ljetopisu popa Dukljanina javlja se pod imenom Terbunia (latinska redakcija), te Tribine ili Tribigna (talijanska redakcija).²⁾

¹⁾ Vizantiski izvori naroda Jugoslavije II, Beograd 1959, 34.

²⁾ F. Šišić, Letopis popa Dukljanina, Beograd—Zagreb 1928, 320—323.

U dokumentima Rimske kurije sreće se kao Tribunia,³⁾ a u službenim dokumentima dubrovačke kancelarije kao Tribigne.⁴⁾

U srpskim srednjovjekovnim poveljama (titulama vladara) spominje se pod imenom Travounia, Trevounia i Trovounia,⁵⁾ a u aktima koji su pisani u kancelariji bosanskog kraljevstva kao Trebinje.⁶⁾

I najstariji pomen Trebinja na spomenicima materijalne kulture srećemo na nadgrobnoj ploči trebinjskog župnika Grada iz XII vijeka.⁷⁾

Ovoliko različitih imena u izvorima razlog je za formiranje triju pretpostavki u istoriografiji:

- 1) da je riječ Travunija (Tribunia, Terbunia, Trebinje) rimskog porijekla,
- 2) da je ilirskog porijekla i
- 3) da je to slovenska riječ.⁸⁾

Čini se, ipak, da je ova posljednja i najvjerovatnija. Mišljenje S. Novakovića da je ime grada »Trebinje« nastalo od slovenske riječi *trebište* — kako su sloveni nazivali zatečena rimska crkvišta — sugeriše mogućnosti da naziv Travunija ima istu jezičku osnovu kao i njen politički centar *Trebinje*.⁹⁾

Car K. Porfirogenit u X vijeku piše: »Od grada Kotora počinje arhontija Terbunia i prostire se do Dubrovnika, a u njenim gorama graniči se sa Srbijom«, dok pop Dukljanin, dva stoljeća kasnije, nabraja glavne župe Tribunie.¹⁰⁾ Noviji istoričari (K. Jireček, F. Rački, A. Figurić, V. Čorović, J. Dedijer, E. Richter, N. Z. Bjelovučić i I. Sin-

³⁾ D. Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim 1967, 109.

⁴⁾ Historijski arhiv Dubrovnik (HAD): Div. Not. V fol. 81', 20. VIII 325; HAD: Consilium Rogatorum (Cons. Rog.) IX fol. 214', 6. XII 1448; Div. Not. XXXIII fol. 69, 6. XII 1488; Div. Not. XLI fol. 93, 17. III 1466 i dalje.

⁵⁾ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I/1*, Beograd 1929, 11 br. 13, 4. II 1234; 14 br. 15, prva polovina 1288.

⁶⁾ Lj. Stojanović, *SSPP I/1*, 79 br. 83, 10. IV 1378.

⁷⁾ M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, III, Sarajevo 1964, 12—13.

⁸⁾ A. Figurić, *Trebinje nekada i danas*, Ljubljana 1939; K. Jireček, *Istorija Srba I*, Beograd 1952, 65—66; *Istorija Crne Gore I*, Titograd 1967, 332; E. Arnautović, *Oblici imena oblasti i grada Trebinje u srednjovjekovnim izvorima*, *Tribunia I*, Trebinje 1975, 97.

⁹⁾ S. Novaković, *Srpske oblasti X i XII veka*, *Glasnik SUD*, 1880, 20; *Istorija Crne Gore I*, 332.

¹⁰⁾ Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II, 34; F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, 326.

dik) donose daleko više podataka o tome.¹¹⁾ Iako se u pogledu utvrđivanja njenih granica uvijek ne slažu, ipak se na osnovu njihovog kazivanja u glavnim crtama može zaokružiti teritorija koju je obuhvatala trebinjska oblast. Granica joj je išla od Risna prema sjeveroistoku na Ledenice i Grahovo, pa preko Riđana, obuhvatajući Nikšić s njegovim poljem i brdom Budošom, odakle je skretala sjeveroistočno na Taru i išla njome do sastava s Pivom i dalje pritočicom Sutjeskom do izvora Neretve. Od izvora Neretve nastavljala je put planinskim kosama iznad Ljubinja na Popovo polje, čijim se istočnim rubovima, preko Dubrovačke rijeke, spuštala u prvo vrijeme do samog Boninova. Odmah niže Dubrovnika trebinjska granica je produžavala morskome obalom do Risna u Boki kotorskoj.

*
* *
*

Oblast Travunija se dijelila na župe, od kojih pop Dukljanin u svome Ljetopisu prepoznaje sljedeće:

1. Libomir — sada Ljubomir
2. Vetanica — sada Fatnica
3. Rudina — sada Rudine
4. Crusevica — sada Kruševica
5. Urmo — sada Vrm (Korjenici)
6. Ressenina — sada Risan
7. Draceviza — sada Dračevica
8. Canale — sada Konavle
9. Cernoviza — ranije Žrnovica,
10. danas Župa.¹²⁾

Premda se vrlo malo zna o njenom unutrašnjem uređenju, o nekoj organizaciji državne uprave i Dukljaninovoj Travuniji kao organizovanoj državi ne može se govoriti. Prije bi se moglo slutiti o začecima takve uprave, koja će se docnije, i pod drugim uslovima, vrlo brzo razviti u organizovanu političku vlast — državu.

U kasnom srednjem vijeku (XIV i XV stoljeće) mnogo se rjeđe spominje šira trebinjska oblast ili kneževstvo (contrata Tribigne; comitatum Tribigne) nego li župa Trebinje (iuppa Trebigne;

¹¹⁾ K. Jireček, Istorija Srba I, 112—113; F. Rački, Hrvatska prije XII vijeka glede na zemljišni opseg i narod, *Rad JAZU LVI*, Zagreb 1881, 70; A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 18; V. Čorović, Istorija Bosne 1940, 118—119; J. Dedijer, Hercegovina, *Naselja srbskih zemalja VI*, Beograd 1909, 107; E. Richter, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, GZM, Sarajevo 1905, 298; N. Z. Bjelovučić, Zahumska pravoslavna episkopija u XIII i XIV vijeku, Dubrovnik 1938; I. Sindik, Dubrovnik i okolina, Beograd 1926, 10.

¹²⁾ F. Šišić, Letopis popa Dukljanina, 326.

xupa Trebigne).¹³⁾ Gdje se nalazila i koji je prostor na području Travunije obuhvatala trebinjska župa danas se sa priličnom sigurnošću može ustanoviti.

Njena zapadna granica se sačuvala u živoj uspomeni naroda kao »granica državi nekakvo Ivan-bega, prema Hercegovini«. ¹⁴⁾ Tako je, negdje u ranijim periodima srednjeg vijeka, došlo do pobijanja posebnih graničnih kamenova na preko 50 kilometara dugoj graničnoj liniji, o kojima je još početkom XVII vijeka detaljno govorio mljetski opat M. Orbin.¹⁵⁾ Na osnovu narodne tradicije i zabilješki u Orbinovom *Kraljevstvu Slovena*, arheolozi su u novije vrijeme do u tančine isptali ovu »zemaljsku« granicu između ranofeudalnih tvorevina Huma i Trebinja. Ona je polazila sa brda Trubara — na tromeđi bilečkog, trebinjskog i ljubinskog kraja — i spuštala se preko Zelenog gumna u Zagori na Zbornu gomilu ispod sela Luga, na desnoj obali Trebišnjice, gdje se i danas nalazi jedan od pobodenih kamenih stubova s čije su sjeverne strane isklesani krstovi iste stilizacije kao i na drugim kamenim međašima. Granica je sa Zborne gomile išla na naopako okrenuti rimski mljokaz u selu Đedićima, a potom na krst pod brdom i selom Humom, stižući odatle na brdo Čulu iznad Začule. Sa Čule je silazila na Jačišta, blizu sela Nenovića, o čemu svjedoči kameni stub s istim krstom kakvi su oni u Đedićima i Lugu. I, najzad, završavala se na uzdigutoj stijeni nad izvorom Duboravčke rijeke (Omble), koja se zove Golubov kamen i čuva uspomenu na granicu spomenutog »Ivan-bega prema Hercegovini«. ¹⁶⁾

Južna granica trebinjske župe poklapala se dobrim dijelom s današnjom dalmatiskom međom — tačnije, počinjala je od Golubovog kamena i išla na Štrbicu i Vrašticu, te preko Carine (danas Ivanjice) stizala u Mićinu gustijernu. Graničeći odatle Površ, spušta se jugoistočno preko visova: Bijelog kamena, Pećine, Kule, Stubice, Zvijezde, Malašnice, Vidova groblja, Gradine, Prosjeka do ispod Stapi-brda. Odatle savija na istok preko Krsca, Nikolje doline, Vlašskog opasaonika na Ivanj-krst, pa preko Lančevca i Krivog dola, prihvatajući Ziravicu, silazi na Stražnicu.¹⁷⁾ Od Stražnice je skretala naglo na sjeveroistok, preko Riđe i Milovan-dola na brdo Stubicu. Tu gra-

¹³⁾ Div. Not. V fol. 81', 20. III 1325; Cons. Rog. IX fol. 214', 6. XII 1448; Div. Not. XLIX fol. 93, 17. III 1466.

¹⁴⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini, *Srpski etnografski zbornik V, Naselja 2*, Beograd 1903, 1151.

¹⁵⁾ M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd 1968, 193.

¹⁶⁾ Ovu granicu je identifikovala ekipa arheologa iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu i Zavičajnog muzeja u Trebinju (T. Glavaš, Đ. Odavić, M. Sivrić i P. Anđelić). P. Anđelić, Srednjovjekovna župa Popovo, *Tribunia 5*, Trebinje 1983, 70. Do nešto drugačijeg rezultata ove granice došao je Lj. Sparavalo, (O graničnom kamenju između srednjovjekovnog Huma i Zete, *Istorijski glasnik*, 1—2, Beograd 1979, 89—95) koji tvrdi da je prolazila od Golubovog kamena preko Jačišta u Nenovićima i izlazila na lijevu obalu Trebišnjice u mjestu Bòčin laz kod Ježevog brda.

¹⁷⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1107—1108.

nica ostavlja Površ i nastavlja kroz Vrsinje (Zupce). Probijajući se južnim rubom ravnice Dubrave i uskim kanjanom nekadašnje rječice Sutjeske,¹⁸⁾ izbijala je preko visa Konjušnica u mjesto Cerovac pod sjenokosom.

U Cerovcu je završavala južna i poičnjala istočna župska granica, koja je preko Debelog brijega, Ruđin-dola i Kokotove gradine izlazila na Lijepi vrh na desnoj obali Trebišnjice. Iz Lijepog vrha skretala je sjeverozapadno na Rujevu glavicu i Kravicu i dospijevala iznad srednjovjekovnog sela Jasen.¹⁹⁾

Iznad Jasena se spuštala sjeverna granica župe na brdo Gljivu, a potom se dizala na Kamenu glavicu i planinu Leotar, odakle je nastavljala zapadnom međom Bilečkih Rudina ispod Lipovca, pa preko Lanena i sela Aljetića izlazila na Klenak, koji se nalazi na jugozapadnoj strani Ljubomirskog polja. Granica je sa Klenka produžavala dalje, na selo Grkavce i Tromeđu, te savladavši uspon Turjak išla zapadnim rubom Osoja i preko Smajilovog dola i sela Bodiroke pela se na tromeđu bilečkog, trebinjskog i ljubinskog kraja na spomenutom brdu Trubar.²⁰⁾

Na ovom prostoru primjećuje se manje, i danas prepoznatljive cjeline — Šuma, Površ, Vrsinje (Zupci), Trebinjsko polje, Pobrđe i Lug — koje su se još u dubokoj prošlosti formirale kao posebni distrikti unutar trebinjske župe.

*
* *

Šuma Šuma je bila najzapadniji dio trebinjske župe. Istočna joj je granica, prema Površi, išla od Mićine gustijerne na dalmatinskoj međi preko brda Vlačice, zatim oko Tresibroda pa, pošto Tresibrod ostavi Površi, savijala naglo na istok i obuhvatala selo Sparožiće, odakle je skretala sjeverno ispod manastira Duži, a potom istočno ispod Dražinog Dola, gdje se hvatala Trebinjskog polja i išla njegovim krajem do u Trebišnjicu, čijom je lijevom obalom stizala do mjesta Oliverina. Zahvaljujući nekadašnjem obilju šume čitav ovaj kraj je i dobio ime.²¹⁾

Na području Šume trebinjske, u srednjem vijeku se spominju ova mjesta: Bjelač, Taleža, Svinja (revo), Klikovići, Gola Glavica, Sparožići, Orah, Zasjej, Začula, Planik, Obrće, Vlačica, Uskoplje i Ledence.

¹⁸⁾ »... in Dubrava prope Tribinum«. HAD: Liber Malificiorum (Lib. Mal.) I fol. 62, 28. XII 1402; »... In Dubrava Tribineo«. HAD: Lamenta de Foris (Lam. de For.) II fol. 6, 6. XI 1410; (»... in Tribigne in Suttischa«. Lam. de For. VII fol. 44, 4. VIII 1426.

¹⁹⁾ O. Đurić—Kozčić, Šuma, Površ i Zupci 1108.

²⁰⁾ J. Dediđer, Bilečke Rudine, *Srpski etnografski zbornik V, Naselja 2*, Beograd 1903, 797, 813—814.

²¹⁾ O. Đurić—Kozčić, Šuma, Površ i Zupci 1109, 1118.

Između Trebišnjice i dubrovačke ceste, na udaljenosti 300—400 metara do rijeke, nastalo je selo Bjelač, koje se spominje katkad i kao široka oblast.²²⁾ Prostrani pašnjaci oko sela omogućili su da se u njemu vrlo rano razvije stočarstvo.²³⁾

U savremenom pravoslavnom groblju ovoga sela nalazi se kamena grobna gomila na čijem je vrhu bila mala usuvo zidana crkvića, čiji se temelji i danas raspoznaju.

Zapadno od Bjelča, na lijevoj oblasi Trebišnjice, na lokalitetu Grabovica, stoji još jedna grobna gomila sa tri-četiri slomljena stećka ispod kojih se vide ljudske kosti. Predanje kaže da su se na tom mjestu sreli svatovi, potukli i izginuli, a djevojke skočile u Trebišnjicu i utopile se.²⁴⁾

Sjeverozapadno od manastira Duži, na ravnom, golom i krševitom mjestu ležalo je selo Taleža (Tales, Talex, Thales), u kome je pronađena statua boginje Dijane, čiji je kult kod Ilira bio jako raširen.²⁵⁾ Stanovnici Taleže bili su podanici vlasteoske porodice Preljubović, a bavili su se uzgojom vlastite i napasanjem tuđe stoke, te otmicama i krađama na putu.²⁶⁾

Taleža ima srednjovjekovno groblje s brojnim i dobro očuvanim stećcima, od kojih je većina ukrašena. U groblju je srušena jednobrodna crkva Sv. Nedjeljke koja je, vjerovatno, građena 80-ih godina XV vijeka na temeljima starije crkve.²⁷⁾ Ona je bila, izgleda, živopisna: stariji ljudi u selu i danas pričaju da su zidovi crkve bili »obojeni« i da su na malteru bile »ikone«.²⁸⁾

Na udaljenosti od 25 minuta hoda sjeverno od današnjeg sela Cerovac, blizu karavanskog puta za Dubrovnik, nalazi se selište Svinjâ, na mjestu istoimenog srednjovjekovnog naselja, koje se ponekad zove i Svinjarevo.²⁹⁾ U vrijeme dok je trebinjska župa ulazila u sastav

²²⁾ »... de Tribinio contrate Bielec« HAD: Diversa Cancellariae (Div. Canc.) XXXII fol. 36', 9. IV 1397.

²³⁾ Div. Canc. XXXII fol. 36', 9. IV 1397; Div. Canc. XLVI fol. 133, 14. II 1430.

²⁴⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske, *Tribunia* 5, Trebinje 1979, 96.

²⁵⁾ K. Patsch, Prilozi našoj rimskoj povijesti, GZM, Sarajevo 1910, 199—200.

²⁶⁾ G. Čremošnik, Kancelariski i notarski spisi I (1278—1301), Beograd 1932, 144, 22. IV 1285; Div. Canc. XXXV fol. 87, 13. VIII 1404; Lam. de For. III fol. 67, 26. IV 1413; Lam. de For. IV fol. 264', 14. XI 1420; fol. 326, 5. X 1421; fol. 336', 27. X 1421; fol. 390', 18. I 1422; Lam. de for. 25, 15. III 1422; fol. 109, 22. XI 1422 Lam. de For. XV fol. 228, 4. VIII 1442; Lam. de For. XLV fol. 82, 10. X 1474.

²⁷⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 101, 104.

²⁸⁾ Z. Kajmaković, Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1971, 311.

²⁹⁾ Div. Canc. XIV fol. 132', 14. I 1345; Div. Canc. XXIII fol. 153', 2. XI 1372; Div. Canc. XXXII fol. 78, 25. VIII 1397; Lam. de For. XXIV fol. 110, 14. II 1451.

nemanjićke Srbije, Svinjâ je bila važno središte srpskih velikaša Nenada Strahinića i Vojislava Vojinovića i karavanska stanica do koje su vlasli donosili robu.³⁰ Na to vrijeme podsjećaju i sačuvani zidovi srednjovjekovnih kuća u ovom selištu, oko koga ima dosta hrastove šume, pogodne za uzgoj svinja, po čemu je, vjerovatno, i staro selo dobilo ime.³¹

Prema narodnom predanju, stanovnici Svinjâ su se, da bi se sklonili od karavanskog puta i napada hajduka, iselili u Cerovac. To kao da potvrđuje i srednjovjekovno groblje, na kilometar sjeverno od Cerovca, a bliže Svinjâ, u koje su sahranjivani žitelji ove raselice. U njemu nema nijednog stećka, već samo petnaest grobova prekrivenih manjim, amfornim kamenim pločama, koje Obren Đurić—Kozić naziva »poklopnicama«.³² Na ovim grobovima se sa istočne strane uzglavlja primjećuju plitko urezani i jedva vidljivi ravnokraki krstovi. Tako obilježavanje grobova, zapaženo jedino još u groblju sela Orah, ne pomaže mnogo u datiranju vremena nastajanja ovakvih nekropola, koje možda i ne potiču iz srednjeg vijeka, nego iz nekog kasnijeg perioda.³³

U podnožju obronaka brda Stražnica, zvanog Kličanaj, razvilo se selo Klikovići, u čijem se današnjem pravoslavnom groblju vidi srednjovjekovna nekropola s devet stećaka i ostacima male, usuvo zidane crkvice.³⁴

Istočno od Klikovića, na prisojnim padinama Gradišta, Đukovice i Ilijine glavice, leži selo Gola Glavica koje je, vjerovatno, dobilo ime po golim, šumom neobraslim glavicama oko sebe.³⁵ U selu su, pored ostalih, živjeli i ljudi trebinjske vlastele Poznanović, od kojih su dubrovački podanici iz Župe uzimali zemlju u zakup i na njoj sijući ječam.³⁶ Poslije pada trebinjske župe pod tursku vlast (1465), pojedinci iz ovog sela su hvatali kao ropci susjedno stanovništvo i prodavali ga Turcima.³⁷

Jugoistočno od sela, na mjestu zvanom Gumnište, nalazi se srednjovjekovno groblje sa četrnaest stećaka i ruševinama jedne male crkvice.

³⁰) J. Gelcich, Monumenta Ragusina, Libri Reformationum II, Zagreb 1882, 5, 19. IX 1347; Div. Canc. XIV fol. 132', 14. I 1345.

³¹) Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 86.

³²) O. Đurić—Kozarić, Šuma, Površ i Zupci 1179—1180.

³³) Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 86.

³⁴) »... de Clicoevichi«. Lam. de For. L fol. 183—183', 8. I 1485. O ostacima materijalne kulture u Klikovićima: Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 88—90.

³⁵) O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1174.

³⁶) Lam. de For. XLI fol. 204, 16. IV 1469; fol. 205', 18. VI 1469.

³⁷) Lam. de For. XXXVIII fol. 77', 26 — XI 1466; Lam. de For. L fol. 100—101, 21. III 1483.

Sjeverno od sela, na Ilijinoj glavici, drugo je srednjovjekovno groblje u kome nema stećaka, ali mu je na sredini velika kamena grobna gomila, s čije je zapadne strane usječena crkva Sv. Ilije. Crkva je podignuta 1481. godine, na mjestu gdje je i ranije postojala manja crkvića.³⁸⁾ Nju je, prema narodnom sjećanju, podigla stara porodica Vučetić, koja je nekada bila »najjača zadruga i najbogatija porodica u celom kraju.«³⁹⁾

Na srednjovjekovnom putu koji je vodio iz Trebinja u Dubrovnik, iza Gluhe smokve, nalazio se klanac Radovanovo ždrijelo, u kome je, 300 metara lijevo od puta, najjužnije šumsko selo Sparožići. Iako nema nikakvih podataka o imenu sela, ono je prozvano možda po vrsti zelja, koje narod u proljeće kuhano jede.⁴⁰⁾ Zbog velikog prometa na ovom putu, u neposrednoj blizi Sparožića, dešavale su se česte pljačke i ubistva.⁴¹⁾

Sjeverozapadno od Tresibroda (iznad koga je prolazila istočna granica Šume), na ravnom i krševitom tlu, a uz poveći komad obradive zemlje zvani Ruž-do, leži mjesto Orah, koje se još 1413. spominje kao selo Pavla Radenovića.⁴²⁾ Na poljima i prostranim pašnjacima ovoga sela vrlo rano su se razvili zemljoradnja, stočarstvo i pčelarstvo. Njegovi stanovnici su se, osim toga, uključivali katkad i u trgovačku razmjenu svojih proizvoda.⁴³⁾

O intenzivnom životu ovog srednjovjekovnog sela najbolje govori stara nekropola smještena s njegove zapadne strane, u kojoj se nalazi grobna gomila s crkvinom u vrhu i skupinom od dvadeset i dva stećka. Pored stećaka, u groblju se primjećuje i više nadglavnih kamenova, na kojima je samo uklesan jedva vidljiv ravnokraki krst. Narod ovu crkvinu naziva Čeklina crkva, kao što i jedan dô izvan groblja naziva Čeklin dô. Sudeći prema pravougaonoj oltarskoj apsidi, karakterističnoj samo za crkve prosjačkih redova (franjevaca i dominikanaca) u Dalmaciji i Primorju, ova katolička crkva u Orahu mogla je biti podignuta u vrijeme kraljice Jelene, žene srpskog kralja Uroša I, krajem XIII i početkom XIV vijeka.⁴⁴⁾

Nedaleko od sela Orah, s njegove istočne strane prostirala se šira srednjovjekovna oblast Zasjek, koja se i danas tako zove.⁴⁵⁾

³⁸⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 91—93.

³⁹⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma Površ i Zupci 1174.

⁴⁰⁾ Isto, 1173.

⁴¹⁾ Lam. de For. IV fol. 137', 24. I 1420; Lam. de For. XLI fol. 33, 19. XII 1468; Lam. de For. XLII fol. 217', 26. I 1471.

⁴²⁾ Lam. de For. III fol. 83', 24. VII 1413.

⁴³⁾ Div. Canc. XXX fol. 113', 13. VI 1372; fol. 141', 8. IX 1372; Lam. de For. IV fol. 106, 10. XI 1419; fol. 242', 24. IX 1420; Lam. de For. VII fol. 241', 30. XI 1427; Lam. de For. XV fol. 238, 10. VII 1442/ HAD: Debita Notariae (Deb. Not.) LV fol. 170', 26. VIII 1493.

⁴⁴⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve, 80—81.

⁴⁵⁾ »... de Siasiech de Tribigne«. Div. Canc. XLIV fol. 216', 5. I 1428.

Na zapadnoj granici trebinjske župe nalazi se brdo Čula,⁴⁶⁾ u čijem je podnožju, na visini od 300 metara, nastalo selo Začula. U Začuli je bilo središte srednjovjekovne vlastele Krasomirića, koji se 1412. i 1413. godine još nazivaju i Brankovići.⁴⁷⁾ Žitelji ovoga starog sela, kao i nekih drugih šumskih sela, živjeli su od zemljoradnje i stočarstva, a bavili su se i zanatstvom.⁴⁸⁾

Začula je u srednjem vijeku bila značajno mjesto, što potvrđuju i nastojanja Dubrovčana da je kupe i uključe u svoju teritoriju.⁴⁹⁾ Unjoj je živjela vlastela, pa otuda, vjerovatno, ima i najbogatiju nekropolu u kojoj su evidentirana sedamdeset četiri stećka, od kojih je sedmanaest ukrašenih.⁵⁰⁾ U začulskom groblju se nalaze dvije kamene grobne gomile — na međusobnoj udaljenosti od 25 metara — sa po dva stećka na svakoj od njih. Sa zapadne strane jugoistočne gomile vide se ruševine jedne male usuvo zidane crkvice, ispred čijeg ulaza počinju redovi stećaka. Istočno od nje, izvan groblja, steru se ostaci druge crkve zidane od klesanog kamena. Ova je, svakako, mlađa od crkvice podignute uz grobnu gomilu, na što upućuje i sačuvano predanje da ju je sagradila neka žena, udovica.⁵¹⁾

Obren Đurić — Kozić je zabilježio da u blizini Začule postoje dva selišta: Berovići i Gerušići. Berovići su, vjerovatno, sahranjivani u Zaplaniku kod crkve Petrovice, dok se za Gerušiće ne zna da li su sahranjivani u Začuli ili Zaplaniku.⁵²⁾

O starosti sela Začule svjedoči i današnja porodica Stanići, koji su »ovdje od vajakada«, čemu je u dobroj mjeri potvrda i srednjovjekovno porijeklo nekih njihovih predaka.⁵³⁾

Sjeverozapadno od mjesta Orah, na obroncima brda Planik, prostire se selo Zaplinak.⁵⁴⁾ Iako se Zaplinak u pisanim izvorima nigdje ne spominje kao naselje, brojni ostaci materijalne kulture go-

⁴⁶⁾ Ljudi Vukosava Stanića su oteli neke stvari Milutu Duškoviću »in Čula«. Lam. de For. I fol. 56, 18. V 1371.

⁴⁷⁾ M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, Beograd 1967, 44.

⁴⁸⁾ Div. Canc. VII fol. 44', 21. XI 1323; Div. Canc. IX fol. 34', 4. III 1329; Div. Canc. X fol. 172, 13. VI 1334; Div. Canc. XV fol. 60, 26. XI 1347; Div. Canc. XXIII fol. 151, 24. XII 1372; Lam. de For. IV fol. 226, 1. VIII 1420; Lam. de For. VII fol. 69', 15. IX 1426; Lam. de For. XXII fol. 265, 28. X 1449. Među brojnim ljudima iz dubrovačkog zaleđa spominje se i »Radoe Budeglic de Xacula faber«. Lam. de For. XXXVI fol. 16. III 1465.

⁴⁹⁾ M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, Beograd 1978, 191.

⁵⁰⁾ Š. Bešliagić, Popovo, srednjovjekovni nadgrobni spomenici, Sarajevo 1956, 40—47.

⁵¹⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 84—85.

⁵²⁾ O. Đurić — Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1195; Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 84.

⁵³⁾ Milut Dušković se tužio »super ... homines Volcoslavi Stanich« da su ga opljačkali »in Čula«. Lam. de For. I fol. 56, 18. V 1371.

⁵⁴⁾ Vlasí Pilatovci su ranili Ivana Pripčinovića dok je išao »versus Planich«. Lam. de For. XLIII fol. 266', 9. X 1473.

vore da je u njemu tokom srednjeg vijeka moralo biti nekog života. U stvari, u savremenom pravoslavnom i katoličkom groblju koje leži sjeverno od sela, na niskom Petrovom brijegu, nalazi se interesantna i dobro sačuvana srednjovjekovna nekropola. U njoj se naročito ističe grobna gomila — s promjerom osnove 10—15 metara — s čije južne strane se vide ruševine fresko slikane katoličke crkve Sv. Petra.⁵⁵⁾ Sjeverno od nje, odmah s druge strane grobne gomile, nalazi se današnja pravoslavna crkva Sv. Petra i Pavla, koju narod zove i crkvom Petrovićom. Podignuta je na mjestu srednjovjekovne crkve (pko koje se nalazi skupina od dvadeset i dva raskošno ukrašena stećka.⁵⁶⁾

Odmah iza Golubovog kamena, nad izvorom Dubrovačke rijeke, a pored karavanskog puta koji je vodio iz Dubrovnika u Bosnu, leži mjesto Obrće na kome se i danas vide neke stare kućetine (o kojima se ne zna ništa) i ostaci turske ćumrugdžinice.⁵⁷⁾

Na samoj granici između Šume i Površ diže se brdo Vlastica, koje je u XV vijeku ulazilo u sastav zemalja hercega Stjepana.⁵⁸⁾

Jugozapadno od Vlastice, u uglu što ga čine Torak, Var i Počivala, na visini od 360 metara nastalo je najviše šumsko selo Uskopolje, koje je, po svoj prilici, dobilo ime po uskom polju ispod sela. U vrijeme dok je trebinjskom župom upravljala srpska kraljica Jelena, Uskopolje se nalazilo pod vlašću njenog sina, kralja Dragutina.⁵⁹⁾ U njemu se docnije smjenjivala bosanska vlastela, među kojom najvažnije mjesto pripada Radosavu Pavloviću, Stjepanu Vukčiću i njegovom sinu Vladislavu.⁶⁰⁾ I Dubrovčani su nastojali da se, zajedno sa Pavlovićevom polovinom Konavala, domognu Uskopolja.⁶¹⁾

Na pašnjacima razasutim oko sela pasao je veliki broj stoke, a uzgajane su i pčele.⁶²⁾

Blizina dubrovačke granice i raskrsnica puteva dovodili su do čestih pljački i ubistava u ovome selu. Nakon pada pod tursku vlast

⁵⁵⁾ Z. Kajmaković, *Zidno slikarstvo Bosne i Hercegovine*, 311.

⁵⁶⁾ Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve* 77.

⁵⁷⁾ »... in loco dicto Obertie xagoluboviem camenno«. Lam. de For. XXXVIII fol. 108', 26. III 1474. O materijalnim ostacima u Obrću: O. Đurić—Kozic, *Šuma, Površ i Zupci* 1150, 1204.

⁵⁸⁾ »... in loco dicto Vlastica in confinibus voivode Stiepani«. Lam. de For. XVI fol. 251, 7. VII 1433; Lam. de For. XXXVIII fol. 120', 13. X 1467.

⁵⁹⁾ M. Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku*, 137.

⁶⁰⁾ Lam. de For. II fol. 163, 24. III 1412; Lam. de For. VII fol. 7, 23. W 1426; fol. 143', 19. II 1427; Lam. de For. VIII fol. 127, 29. XII 1428. Upor. S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd 1968, 164, 257.

⁶¹⁾ HAD: *Lettere e commissioni di Levante (Lett. di Lev.)* IX fol. 6, 10. VII 1423.

⁶²⁾ Div. Canc. XXIV fol. 194, 2. XII 1376; Lam. de For. IV fol. 92 b', 17. X 1427; Lam. de For. VII fol. 185, 25. V 1427; Lam. de For. VIII fol. 308', 23. XII 1429; Lam. de For. XX fol. 15', 17. XII 1445.

(krajem 1465), u njemu se javljaju i ropci koji hvataju nedužno stanovništvo i prodaju ga Turcima.⁶³)

Oko dva kilometra istočno od Uskopolja, pod brdom Vlašticom, nalazi se malo poljanče s blizu 25 dunuma rodne zemlje, gdje se nalazilo srednjovjekovno naselje Uskoplje Do, čiji se stanovnici često spominju kao pastiri i otmičari na putu.⁶⁴)

U neposrednoj blizini sela Uskopolje, na lokalitetu Kneževa glavica, leži srednjovjekovno i savremeno pravoslavno groblje. U njemu dominira grobljanska kućica, podignuta na temeljima srušene crkve Sv. Trifuna iz XIII vijeka. S njene južne i zapadne strane nalazi se devet stećaka u obliku ploče i jedan uspravni srednjovjekovni kame-ni krst, s isklesanom polujabukom na istočnoj strani.⁶⁵)

Na dubrovačko-trebinjskoj granici je brdo Ivanjica, kod koga se razdvajao srednjovjekovni put koji je vodio iz Dubrovnika i istočnim krakom produžavao za Trebinje i Rašku, a zapadnim, preko Popova, vodio na Neretvu. Nedaleko od tog raskršća nalazi se predio Ledenice s glavicom Carina.⁶⁶) Tu je, prema Jirečekom kazivanju, bila slovenska carinarnica kod gradića koji se najprije zvao Ledenice, a potom Carina.⁶⁷) Zna se da su je krajem XIV vijeka držali knez Pavle Radenović i vojvoda Vlatko Vuković.⁶⁸) U Ledenicama se kasnije nalazila i turska carinarnica, pored koje se održavao redovni sajam za stoku koju su dogonili Trebinjci i prodavali je Dubrovčanima. Ostaci te carinarnice i danas podsjećaju na vremena u kojima su trgovali stanovnici ova dva geografski, ali ne uvijek i politički bliska stara centra — Trebinja i Dubrovnika.⁶⁹)

*
* *

Površ Na jugoistoku od Šume ležalo je drugo područje trebinjske župe, Površ, koje je, vjerovatno, dobilo ime po tome što se nalazilo na nešto većoj nadmorskoj visini od okolnih krajeva. Granica Površi na sjeveru, prema Vrsinju (Zupcima), išla je od Stubice iznad sela Uvjeća i Kremenog do la i stizala pod mjesto Zgonjevo. Odatle je nastavljala zapadnim rubom Trebinjskog polja i, obuhvativši Lapju, skretala sjeverozapadno na štrbicu, s koje je, preko Malog Huma i sela

⁶³) Lam. de For. XLI fol. 76', 22. I 1469.

⁶⁴) G. Čremošnik, Kancelariski i notarski spisi I, 137—138, 10. XII 1284; Div. Canc. IV fol. 88', 1. V 1306; Lib. Mal. V fol. 131, 3. V 1422.

⁶⁵) O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1204; M. Wenzel, Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo 1965, 140—141.

⁶⁶) Lam. de For. XLI fol. 76, 22. I 1469.

⁶⁷) K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem Veku, Zbornik K. Jirečeka I, Beograd 1959, 288, 292.

⁶⁸) M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 188.

⁶⁹) O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1204.

Gomiljana, izlazila na istočnu granicu Šume trebinjske, pod Dražinim Dolom.⁷⁰⁾

Površni su u srednjem vijeku pripadala sljedeća mjesta: Ljubovo, Biograd, Orašje, Mrnjići, Ljekova, Slivnica, Zagrad(in)e, Bijela, Grebeni, Sopoštica, Drijen, Bobovište, Bobova Ljut, Glavska, Poljice i Kremeni Do.

U podnožju Ljubovca i glavice Lukovca — zapadno od prvog, a sjeverno od drugog — leži selo Ljubovo, u čijoj je neposrednoj blizini lokva Brestica koja je tako nazivana i u srednjem vijeku.⁷¹⁾ Priča se da su nekada bila tri brata, Ljuboje, Dražo i Ljepoje, od kojih se prvi naselio u ovom selu, te se ono po njemu ovako prozvalo.⁷²⁾ Kroz Ljubovo je prolazio stari kaldrmisani put iz pravca Trebinja prema Dubrovniku, kojim su se kretali i tu često bili pljačkani karavani s robom iz unutrašnjosti.⁷³⁾

Na kosama Ljubovca je srednjovjekovno groblje s 20—30 stećaka bez natpisâ. U njemu je dobro sačuvana crkvice Sv. Petra, čije je nastajanje Ljubinka Kojić datirala širokim vremenskim rasponom od XII do XV vijeka.⁷⁴⁾

U selu danas žive Ljubibratići, jedna od najstarijih porodica u Površni, što u neku ruku potvrđuju i njihovi plemenski ogranci (Radonjići, Mrđenovići i Miokusovići), koji se javljaju kao baštinici u srednjovjekovnom Ljubovu.⁷⁵⁾

Pri osojnoj strani brda Vezac i Ljubovac, na visini od 280 metara, nastalo je selo Biograd,⁷⁶⁾ o čijem porijeklu u narodu nije sačuvano nikakvo predanje, a ni oko sela nema nikakvih gradina koje bi se mogle dovesti u vezu s njegovim imenom, izuzev nekih omeđina i gumanâ ispod sela, o kojim se, takođe, ništa ne zna. U savremenom pravoslavnom groblju nalazi se desetak stećaka, koji govore o starini naselja.⁷⁷⁾

⁷⁰⁾ Isto, 1109.

⁷¹⁾ »... in locum dictum Briestica apud quemdam aquam sub Gliubochovo«. Lam. de For. XLI fol. 227, 7. VII 1469.

⁷²⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1212.

⁷³⁾ Lam. de For. III fol. 12, 22. IX 1412; fol. 80', 2. VII 1413; Lam. de For. IV fol. 264', 14. XI 1420; fol. 376, 22. XII 1421; Lam. de For. V fol. 176', 15. VI 1423; Lam. de For. VIII fol. 82', 12. IX 1428; Lam. de For. XV fol. 203', 4. VI 1442; Lam. de For. XVIII fol. 41', 3. VIII 1444; Lam. de For. XXXV fol. 261', 5. IV 1462; Lam. de For. XLI fol. 227', 7. VII 1469.

⁷⁴⁾ Lj. Kojić, Ljubovo, Trebinje — srednjovjekovna nekropola, *Arheološki pregled*, br. 4, Beograd 1962, 282—286.

⁷⁵⁾ Lam. de For. IV fol. 376, 22. XII 1421; Lam. de For. V fol. 176', §5. VI 1423; Lam. de For. XV fol. 203', 4. VI 1442. Upor. M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 18—20.

⁷⁶⁾ Div. Canc. XLIV fol. 123', 16. III 1427; Lam. de For. II fol. 160', 18. III 1412; Lam. de For. IV fol. 199, 19. V 1420; Lam. de For. VIII fol. 16, 3. V 1428.

⁷⁷⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1224—1225.

Na prevoju gdje se sastaju Ljubovac i Milodražje leži mjesto Orašje, koje je još u XV vijeku bilo naseljeno. Na udaljenosti od svega 1100 metara južno od Orašja je i drugo srednjovjekovno selo Mrnjići. Oba sela su imala zajedničku ispašu.⁷⁸⁾ Oni koji nisu mogli da se prehrane na vlastitom imanju prodavali su svoju radnu snagu Dubrovčanima.⁷⁹⁾

Od starina, u blizini Mrnjića nalaze se dva selišta: Stubica, niže od sela, i Kosjerice, zapadno od njega. Ispod današnjih Miskinovih kuća u Orašju vidi se jedno srednjovjekovno groblje s nekoliko stećaka. Drugo takvo groblje je više Mrnjića, kod Jovanje crkve, koju su, prema predanju, još Grci sagradili.⁸⁰⁾

Jugoistočno od Mrnjića, u prisojnoj strani golog i krševitog brda Repišta smješteno je staro površko selo Ljekova. Njegovi stanovnici su od davnina poznati kao kradljivci i drumski razbojnici.⁸¹⁾ O gustom naseljenosti ovoga sela i njegove okoline rječito svjedoče brojni materijalni spomenici iz srednjeg vijeka. To su, u prvom redu, dvije srednjovjekovne nekropole, od kojih je jedna kod stare crkve pod Ljekovom, a druga u Miholjim dolima, gdje se i sada nalazi 20—30 stećaka bez natpisa. Na ovom groblju u Miholjim dolima primjećuju se ruševine jedne, a u Podljekovlju na Nikoljem brijegu i druge crkve, koju mještani zovu Nikolja crkva.

Istočno od Ljekove, na pola sata hoda, nalazi se i jedno selište s nekoliko kućetina, o kome se danas ništa ne priča.⁸²⁾

U sredini vale dugačke 3 kilometra, a široke 300—400 metara, koja se pruža južno od Ljekove, ukotvljeno je vijekovima staro selo Slivnica. U njemu su živjeli podanici trebinjske vlastele Kudelinovići. Glavno zanimanje im je bila zemljoradnja i stočarstvo, a usput su se, kao dopunskim izvorom prihoda, bavili i pljačkom.⁸³⁾ U selu nema nikakvih tragova starog naselja, osim što se na glavici Gradini, između Slivnice i Zagradinja, nalazi mnoštvo razbijenih lončina, gdje je, vele, nekada bio šanac.⁸⁴⁾

⁷⁸⁾ Div. Canc. X fol. 219, 26. IX 1334; Div. Canc. XI fol. 26, 12. I 1335; Div. Canc. XXXII fol. 222', 9. II 1439.

⁷⁹⁾ Div. Canc. XLIV fol. 93, 29. XII 1427.

⁸⁰⁾ O. Đurić—Koznić, Šuma, Površ i Zupci 1210.

⁸¹⁾ Lam. de For. IV fol. 37', 2. VIII 1419; fol. 129—129', 7. I 1420; fol. 212', 9. VII 1420; Lam. de For. VI fol. 158, 3. X 1425; Lam. de For. XXIX fol. 13', 21. XII 1455; fol. 16. 22. XII 1455.

⁸²⁾ O. Đurić—Koznić, Šuma, Površ i Zupci 1212.

⁸³⁾ Div. Canc. XXVII fol. 28', 25. VIII 1387; Div. Canc. LVIII fol. 51', 30. VIII 1443; Lam. de For. III fol. 88', 10. VIII 1413; Lam. de For. IV fol. 298, 3. IV 1421; fol. 341', 4. XI 1421; Lam. de For. VII fol. 125', 4. I 1427; fol. 186', 28. V 1427; HAD: Lamenta de Intus et de Foris (Lam. de Int et de For.) III fol. 93, 7. X 1437; Lam. de For. XXXVI fol. 255', 23. IV 1465; Lam. de For. XXXVIII fol. 167', 2. III 1467; Lam. de For. XLI fol. 204', 16. VI 1469.

⁸⁴⁾ O. Đurić—Koznić, Šuma, Površ i Zupci 1214.

Na padinama Velikog vrha, iznad jedne uvale, nalazi se mjesto Zagrad(in)je koje se, vjerovatno, prozvalo po tome što, gledajući iz Slivnice, leži za brdom Gradinom. Visina i gorovitost tla omogućili su selu snažan razvoj stočarstva u srednjem vijeku.⁸⁵⁾

Još je A. Ivić pisao da selo Bijelu kneza Alekse Paštrovića treba tražiti u trebinjskom, a ne u konjičkom kraju, kako su činili neki prije i poslije njega.⁸⁶⁾ I danas se u blizini hercegovačko-dalmatinske zemlje u srednjem veku, 232—233; Isti, Humsko-trebinjska vlastela, 62—63; P. Anđelić, Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, GZM, Sarajevo 1956, 189—190; Isti, Istorijski spomenici Konjica i okoline I, Konjic 1975, 133. granice, na putu za Glavsku, nalazi selište Bijela u kome je živio feudalac Paštrović »s vsom svoom obétélju i svojim blagom i svoimi otroci«. Veći dio selišta je početkom ovog stoljeća zatrpan nasipom željezničke pruge Uskoplje—Zelenika, a ono malo što je ostalo pokazuje da su kuće u selu bile prostrane i zidane od kamena, ali bez maltera. Između kuća je jedno poveće gumno, a ranije se znalo i za danas zatrpanu seosku čatrnu.⁸⁷⁾

Zapadno od selišta Bijela — oko 20 metara od prvih seoskih kuća — nalaze se ostaci utvrđenja u obliku malog srednjovjekovnog grada koji je ležao na padinama brežuljka na kome se nalazi velika kamena grobna gomila (tumul), s tim što je između grada i sela prolazio srednjovjekovni put Drijen — Krstac, tako da je štitió i selo i put. Unutar grada ispregrađivanog debelim zidovima bez maltera vide se ostaci dvorišta i više kuća pokrivenih olukastim crijepom dubrovačke proizvodnje, sigurno iz Kupara, gdje je bila ciglana.

Sjeveroistočno od selišta Bijela diže se brdo Gradina, koje je dobilo ime po praistorijskoj gradini utvrđenoj na njenom vrhu. Iznad Gradine je kamena grobna gomila s promjerom osnove 15—20 metara, na čijem vrhu se vide ostaci male, usuvo zidane srednjovjekovne crkvice okrenute u pravcu istok — zapad.⁸⁸⁾

Južno od Bijele, na prevoju Krstac, kod same dalmatinske međe postoji stara nekropola zvana Vidovo groblje, koje je, kako narodno predanje kaže, nastala na mjestu nekog pograničnog krvavog obračuna. U njoj je devet stećaka, od kojih su četiri ukrašena. Pored puta od Vidova groblja prema Bijeloj nalazi se i jedna grobna gomila s prevrnutim ukrašenim stećkom na vrhu.⁸⁹⁾

⁸⁵⁾ Div. Canc. L fol. 179, 8. IV 1437.

⁸⁶⁾ A. Ivić, Radosav Pavlović, veliki vojvoda bosanski, *Letopis Matice srpske*, Novi Sad 1907, 14—15. Bez obzira na Ivićevu ocjenu, i dalje se u istorijskoj literaturi mislilo da je Bijela u konjičkom kraju: K. Jireček, *Istorija Srba II*, Beograd 1953, 278, nap. 126; M. Dinić, *Srpske*

⁸⁷⁾ O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1218.

⁸⁸⁾ Lj. Sparavalo, Bijela Alekse Paštrovića, *Istorijski glasnik*, 1—2 Beograd 1978, 64—67.

⁸⁹⁾ O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1218; C. Fisković, Stećci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 13/1961, 169—170.

Selo Bijela je, kao i većina drugih sela u Površi, krajem 1413. pripadalo teritoriji kneza Pavla Radenovića.⁹⁰⁾ Šest godina kasnije, pod nepoznatim okolnostima, došlo je do sporazuma između vojvode Sandalja i Pavlovićevog feudalca Alekse Paštrovića, po kome se ovaj posljednji obavezao da Hraniću ustupi grad Bijelu. U vezi s tim, postoji u Dubrovačkom arhivu i određena dokumentacija na osnovu koje saznajemo nekoliko pojedinosti iz ove pogodbe. U stvari, vojvoda Sandalj je obećao Paštroviću da će mu dati u baštinu 130 kuća ljudi i omogućiti da slobodno izađe iz Bijele sa svojom obitelji, blagom i otrocima. Kada mu preda grad, on će mu obezbijediti zamjenu (130 kuća) za »njegovu selo baštinu« koje Kosača neće ni uzeti ako »razabju oni grad«.⁹¹⁾ Ovakvo Sandaljevo pismeno obećanje donijeli su 21. decembra 1419. godine njegovi poslanici, krstjanin Divac i knez Dragić u Dubrovnik, gdje se nalazio i Aleksa Paštrović. Zamoljeni od obje strane, knez i Malo vijeće »svédokuju« ovom ugovoru i unose ga u arhivske knjige.⁹²⁾

Iako se ne daju sagledati pravi razlozi prelaženja Bijele u Sandaljeve ruke, možda ne bi bilo previše smjelo u svemu tom potražiti i neki dubrovački interes. Vjerujući u prijateljstvo i sa Sandaljem Hranićem i s Aleksom Paštrovićem, moguće je da su Dubrovčani porušili da se na spomenuti način domognu ovog sela na ulazu u Konavle, čiju su zapadnu polovinu stekli samo nekoliko mjeseci ranije. To kao da potvrđuje i žurna odluka vlade da pošalje do Mlina barku s deset veslača po porodicu Paštrović i njena docnija spremnost da u ime nje plaća godišnju kiriju od 30 perpera za kuću u gradu, pošto njezin domaćin nije dobio »zaménu za njegovo selo baštinu«.⁹³⁾

Šta se desilo s Bijelom neposredno poslije ovog događaja, nije nam poznato, ali je sigurno da grad nije bio srušen (razbijen) kako je Sandalj najavljivao, pošto se i kasnije spominje. Dubrovčani, ukoliko im je to uopšte i bila namjera, nisu mogli dobiti u trajni posjed Bijelu, jer su 1431. od Turaka, a 1436. od Radosava Pavlovića tražili da je kupe.⁹⁴⁾

Bijela je i dalje, zbog velikog značaja, često mijenjala gospodare koji su bili, uglavnom, eminentna bosanska vlastela: Radosav Pav-

⁹⁰⁾ Lam. de For. III fol. 112', 10. XII 1413. Upor. M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 189.

⁹¹⁾ Lj. Stojanović, SSPP I/1, 303 br. 318, 21. XII 1419; 304 br. 319, 21. XII 1419.

⁹²⁾ Isto, 304—305 br. 320, 21. XII 1419.

⁹³⁾ M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 63; Lj. Sparavalo, Bijela Alekse Paštrovića, 76.

⁹⁴⁾ K. Jireček, Nastojanje starijih Dubrovčana oko raširenja granice, Zbornik K. Jirečeka I, Beograd 1959, 310; M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 189, nap. 51.

lović, Stjepan Vukčić Kosača i njegov sin Vlatko.⁹⁵) U njoj su živjeli i podanici najčuvanije trebinjske porodice Ljubibratić. Nakon pada pod tursku vlast (1465), ona je postala vlasništvo Bogete Đurđevića i Vukosava Pribilovića.⁹⁶)

Kao i u većini povrških sela, i u srednjovjekovnoj Bijeloj bili su razvijeni stočarstvo i zemljoradnja.⁹⁷) I, napokon, danas se pouzdano zna da je u Bijeloj živio gost Radivoj Priljubović, što uz ime Vuka Radivojevića, gosta iz desetak kilometara udaljenog Uskoplja, potvrđuje postojanje bosanskih krstjana u trebinjskom kraju u XV vijeku.⁹⁸)

Sjeverno od Bijele, na jedan sat hoda, na teritoriji vojvode Petra Pavlovića nastalo je srednjovjekovno selo Grebeni — Grebeni villa vojvode Petri — gdje i danas postoji selište s takvim imenom. Na putu koji je vodio iz susjednog Drijena stanovnici ovog sela su često presretali dubrovačke trgovce i otimali im robu.⁹⁹) U selištu Grebeni ima više porušenih kuća i obora, a primjećuje se i jedan tijesak, na kome je tiješten vosak.¹⁰⁰)

Na južnoj granici trebinjske župe, pod brdom Malašticom, nalazi se selište Sopoštica koje se vrlo rano spominje kao naseljeno mjesto. Sopoštica je nastala odmah »iuxta ecclesiam sancte Marie«, koju je J. Lučić otkrio u župskom selu Postranju.¹⁰¹) U njoj je svoje ljude imala poznata trebinjska porodica Kobiljačić koja se, uglavnom, bavila uzgojem sopstvene i napasanjem tuđe stoke.¹⁰²) Sjeverno od Sopoštica, na lokalitetu zvanom Prčanj, razasuta je srednjovjekovna nekropola s nekoliko polomljenih stećaka bez ukrasa.¹⁰³)

Dva velika poprečna ulegnuća — riječna dolina Neretve u zapadnoj i predio Drijen u istočnoj Hercegovini — imaju poseban an-

⁹⁵) M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 249, nap. 31; S. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača 32.

⁹⁶) »... Bogeta Giurgevich et Vocossavus Pribilovich de Biele, patroni dicte vile Biele«. Lam. de For. XXXVII fol. 5', 4. V 1465. Upor. M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 19—20.

⁹⁷) HAD: Intentiones Cancellariae (Int. Canc.) I fol. 79, 1. XII 1391; Lam. de For. V fol. 105', 23. XI 1419; fol. 111', 30. XI 1419; fol. 269, 24. III 1421; Div. Canc. XLIII fol. 255', 9. I 1426; Lam. de For. XXXV fol. 105, 9. I 1456; Lam. de For. XXXI fol. 27, 21. V 1467.

⁹⁸) C. Truhelika, Još o testamentu gosta Radina, GZM, Sarajevo 1913, 364, 373, 374.

⁹⁹) Lam. de For. IV fol. 128, 7. I 1420; fol. 285', 9. II 1421; Lam. de For. VI fol. 48', 6. X 1424; Lam. de For. XIX fol. 27, 25. II 1445; Lam. de For. XXXV fol. 163', 21. XII 1461.

¹⁰⁰) O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1218; Lj. Sparavalo, Bijela Alekse Paštrovića, 67.

¹⁰¹) J. Lučić, Prošlost dubrovačke Astoreje, Dubrovnik 1970, 13.

¹⁰²) Div. Canc. IX fol. 167, 7. IV 1330; Lam. de For. II fol. 171', 15. IV 1412; Div. Canc. XXXIX fol. 329, 3. XII 1413; Lam. de For. X fol. 167, 25 X 1434; Lam. de For. XVII fol. 147', 26. XII 1444.

¹⁰³) Lj. Sparavalo, Bijela Alekse Paštrovića, 68.

tropogeografski značaj. Tako su za dolinu Neretve vezani Metković s dalmatinske i Mostar s hercegovačke strane, dok je »na podnožju predsedline Drijen nastao Dubrovnik«, a s njegove suprotne strane hercegovačka varoš Trebinje.¹⁰⁴ Zahvaljujući takvom položaju, Drijen se još u srednjem vijeku našao na raskrsnici važnih karavanskih puteva kojim se odvijao intenzivan trgovački promet.¹⁰⁵)

U vrlo tijesnom i krševitom klancu što ga čine Vlačica sa zapada i Čerinac s istoka smješteno je selo Bobovište. Današnje naselje je po postanku mlađe, dok se srednjovjekovno selo nalazilo kilometar istočno od njega, gdje se i sada vide ruševine koje se zovu Staro selo.¹⁰⁶)

Za svoj rani postanak Bobovište ima zahvaliti, ponajprije, blizini srednjovjekovnog puta Dubrovnik — Trebinje, kojim su prolazili karavani u Srbiju.¹⁰⁷) Njime je u XIV vijeku upravljao poseban seoski knez, dok je u XV važnu ulogu igrala vlasteoska porodica Bogdančić.¹⁰⁸) U srednjovjekovnom i savremenom pravoslavnom groblju nalaze se dvije crkvine, na međusobnoj udaljenosti od oko 100 metara. Sjeverna crkвина, s prepoznatljivim temeljima nekadašnje crkvice zidane od običnog i grubo klesanog kamena, relativno dobro je očuvana. Oko nje je šest bogato i raznovrsno ukrašenih stećaka, dok je južna crkвина razrovana, a sitno kamenje s nje razneseno. Tamošnja crkva je nešto duža i šira od one na sjeveru. Unutar same crkve se nalaze dva, a pored nje i još pet ukrašenih stećaka.¹⁰⁹) Ukoliko su ove dvije srednjovjekovne crkvice bile podignute za vjernike različitih vjerskih pripadnosti, onda su pod stećke sahranjivani pripadnici i jedne i druge konfesije. Međutim, prije bi moglo biti da su pripadale dvjema vlasteoskim porodicama, s tim što je sahranjivanje pred sjevernom crkvinom produženo sve do današnjeg dana, dok je južna već odavno zapustjela.

Prema zabilješkama Obrena Đurića — Kozića, uz tragove stare gradine, na vrhu brda Vlačica, bila je smještena i treća crkвина.¹¹⁰) U narodu se o njoj danas ništa ne govori, jedino što se na tom mjestu vidi velika gomila kamena, što bi moglo da znači da je crkвина bila usuvo zidana na samoj grobnoj gomili.

Zapadno od sadašnjeg sela Bobovišta, kod njive Kijev do, stoji na jednoj podzidi dva usamljena kamena krsta. Istočni krst ima

¹⁰⁴) J. Dedić, Hercegovina — antropogeografske studije — *Etnografski zbornik*, knj. XII, 1918, 72.

¹⁰⁵) O tome govore i česte pljačke trgovaca u Drijenu: Lam. de For. VI fol. 175', 14. XI 1425; Lam. de For. XXXIX fol. 228, 13. XI 1467.

¹⁰⁶) O. Đurić — Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1222.

¹⁰⁷) K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, 282, nap. 223.

¹⁰⁸) M. Medini, Starine dubrovačke, Dubrovnik 1967, 23; M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 23.

¹⁰⁹) Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 57—62.

¹¹⁰) O. Đurić — Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1222.

dosta sličnosti s krstovima na stećcima u srednjovjekovnoj nekropoli, dok je zapadni po dimenzijama nešto manji i bez ikakvih uklesanih znakova. Na tom mjestu su, po kazivanju mještana, sahranjeni neki koji su od kuge pomrli.¹¹¹⁾

Područje između starog Bobovišta i Sparožića, najjužnijeg sela u Šumi trebinjskoj, zvalo se u srednjem vijeku Bobova Ljut. Tu su se, upravo, na čuvenom karavanskom putu koji je vodio iz Trebinja, iza Gluhe smokove kroz Radovanovo ždrijelo, dešavale česte pljačke i ubistva, po kojima je Bobova Ljut ostala poznata i do danas.¹¹²⁾

U jednoj vali koju zatvaraju tri glavice — od jugoistoka Jeđupak, od sjevera Budanov vrh i od zapada Krstac — nastalo je površko i prema Konavlima granično selo Glavska, u kojoj je živjela vlastela Starčić, čiji su podanici često prelazili preko granice i uznemiravali dubrovačke susjede.¹¹³⁾ Oko sela su na tri mjesta neke kućetine, za koje vele da su zbjegovi uz kugu, ili su bile staje. U današnjem sesoskom groblju nalaze se srednjovjekovna nekropola sa stećcima i stara pravoslavna crkva Sv. Arhiđakona Stevana, koju narod zove »šćepanuša«.¹¹⁴⁾

Sjeveroistočno od Glavske, pod brdima Zasjekom i Hljebaricom, smješteno je selo Poljice koje je prozvano, vjerovatno, po većem komadu obradive zemlje s istim imenom.¹¹⁵⁾ Poljice je u srednjem vijeku bilo poznato po proizvodnji žitarica i uzgoju stoke. Njegovi stanovnici su se, uz to, kao i mnogi drugi, bavili pljačkom i odvođenjem trgovaca u roblje.¹¹⁶⁾ U Poljicama je bilo sjedište feudalne porodice Dragančić.¹¹⁷⁾ Na nekoliko mjesta u blizini sela (Duži, Debela ljut, Grahovište i Opuća) nalaze se ostaci starih naselja, dok se pod brdom Stražištem prostire srednjovjekovno groblje s 15—20

¹¹¹⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 64—65.

¹¹²⁾ Div. Not. XLVI fol. 157, 5. I 1463; Lam. de For. XXXVI fol. 256, 18. III 1465; Lam. de For. XLI fol. 33, 19. XII 1468; Lam. de For. XLII fol. 76, 22. VIII 1470; fol. 192, 22. VIII 1470; fol. 217', 26. I 1471.

¹¹³⁾ Lam. de For. III fol. 69, 5. V 1413; Lam. de For. IV fol. 144', 10. II 1420; Lam. de For. V fol. 238, 2. XII 1423; Lam. de For. VII fol. 27, 27. X 1426; fol. 149', 3. III 1427; Lam. de For. VIII fol. 70, 17. VIII 1428; Lam. de For. XI fol. 186, 1. IX 1436; Lam. de For. XIII fol. 205, 28. IV 1440; Lam. de For. XVI fol. 28, 7. X 1442; Lam. de For. XXII fol. 208', 23. IX 1449; Lam. de For. XXXV fol. 235', 5. IV 1465.

¹¹⁴⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1219—1220; J. Mucović, Srpska pravoslavna hercegovačko-zahumska mitropolija pri kraju 1000. godine, Mostar 1901, 84.

¹¹⁵⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1229.

¹¹⁶⁾ Lam. de For. V fol. 222, 19. X 1423; Div. Canc. LIII fol. 97', 21. II 1439; Lam. de For. XV fol. 232, 8. VII 1442; Lam. de For. XXXIX fol. 245', 23. XI 1467; Lam. de For. XLII fol. 294', 21. III 1471; Lam. de For. XLIII fol. 89', 5. III 1473.

¹¹⁷⁾ Radoja Glavića su, dok je išao »ad Poglize ad illos Draganzichi« sa pismima dubrovačke vlade, premlatili neki ljudi vojvode Radosava Pavlovića. Lam. de For. V fol. 222, 9. X 1423; Lam. de For. XLV fol. 48, 19. IV 1473. Upor. M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 49.

stećaka bez natpisa.¹¹⁸⁾ Sve je to dokaz o dalekoj prošlosti ovoga kraja.

Kod sjeverne granice Površ, u zednom klancu pod Osojem, leži takođe staro selo Kremen Do. I u njemu su zemlju i ljude imali Dragančići iz susjednih Poljica.¹¹⁹⁾

Jugozapadno od Kremenog Dola, prema dalmatinskoj međi, nalazi se selište Prevrće, a iznad njega nekoliko stećaka kod kojih je, prema narodnom sjećanju, nekada bila i crkva. Pošto se većina tamošnjih stanovnika raselila ili pomrla od kuge, okolina sela već odavno je zapustjela.¹²⁰⁾

*

*

*

Vrsinje (Zupci) Na putu koji je vodio iz Trebinja u Novi nalazila se manja oblast Vrsinje, naseljena ratobornim pastirima,¹²¹⁾ koja se rano počela nazivati i Zupci. O nastajanju imena Zupci priča se ovo: »Vrlo davno živeo je u Petrovu Manastiru, čije ruševine leže između Bihova i Zgonjeva, 1 čas južno od Trebinja, nekakav car sa ženom i jedinicom kćeri. Uz to je imao i dva momka: Zubana i Grubana. Posljednjem je bilo drugačije ime, ali su ga ovako zvali radi uroka, jer je bio vrlo lep. Zuban je, međutim, bio na oči vrlo ružan, ali je zato bio hrabar. Car i carica naume da kćer udadu za Grubana, ali su se bojali da ovoga Zuban ne ubije. Stoga naredi da obojica odu s one strane Mokrog (deo što leži između sela: Bugovine, Velje Gore, Zgonjeva i Bihova), pa da obojica zaplivaју i obeća da će dati kćerku onome koji prvi prepliva. Zuban je uviđao da car i carica više vole Grubana, te kad su bili nasred vode, uguši Grubana, a on zdravo kraju ispliva. Da bi se car otresao Zubana naredi mu da uhvati hata »bez biljega«, kojeg je car iz podruma pustio i da na njemu nezauzdanu i neosedlanu dojaše. Zuban je osam dana gonio i hvatao tog hata, dok ga je našao u Konjskom, uhvatio ga u Carevu Polju, i uzjahao kod vode Carice, i doveo caru. Kada je hata doveo caru, ovaj mu da kćer za ženu, a u miraz oblast, koja se po njemu prozva Zupci.«¹²²⁾

Nasuprot ovom predanju, danas se gotovo sa sigurnošću može tvrditi da je oblast Zupci nazvana po istoimenom plemenu nastanje-

¹¹⁸⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1229.

¹¹⁹⁾ »... homo Pribathi Dragancich in loco dicto Cremen do. Lam. de For. VI fol. 137, 12. VIII 1427.

¹²⁰⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1234.

¹²¹⁾ K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, 235.

¹²²⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1148.

nom u njoj,¹²³⁾ čiji su pripadnici obično istjerivali stada na zimsku pašu u tople Konavle, a u proljeće se vraćali nazad u planine.¹²⁴⁾

Sjeverni dio Vrsinja (Zubaca) ulazio je u sastav trebinjske župe. Granica mu je polazila s Kokotove gradine i išla preko Rikala, Željevca, Kruševa brda, Ljetovca, Golog brda i izlazila na Petrinju, više sela Polica kod Trebinja. Odatle je skretala južno, vrhovima koji odvajaju Trebinjsko od Zubačkog polja, prelazeći preko Gučine, Strača, Orlovca, Ždulca, Malog i Velikog priporca i ponovo okretala na sjever, obuhvatajući Premišlje i silazeći na granicu Površ i pod selom Zgonjevom.¹²⁵⁾

U trebinjskom dijelu Vrsinja (Zubaca) tokom srednjeg vijeka se spominju ova mjesta: Dubrava, Sutjeska, Konjsko, Orašje, Turmenti i Rapti.

Pokraj južne granice Vrsinja (Zubaca) nalazi se poveća zaravan, Dubrava, u kojoj je, zbog čestih šteta koje je pricinjavala stoka, dolazilo do sukoba između Dubrovčana i domaćeg stanovništva.¹²⁶⁾

Klisura Sutjeska, s vidljivim ostacima suhog rječnog korita, danas podsjeća na staru istoimenu rijeku koja je tuda proticala iz Ubla u Zubačko polje.¹²⁷⁾ Oko polja, a podnožjem Srđeva brda, Škiljevca, Kokošijeg kuka i Ždrijela, leži selo Konjsko¹²⁸⁾ koje je, prema predanju, dobilo ime po tome što je ranije pomenuti Zuban ovdje uhvatio konja i uzjahao ga. Da je Konjsko od starina bilo naseljeno pokazuju ostaci starih kućetina (u Aničkom polju, Macinjaku i Jabukama), staja (u Nuglu i Carevom polju) i torina (za Rtom).

Kod Spasove crkve u polju nalazi se srednjovjekovno groblje s 40-ak stećaka, među kojima se ističe stećak u obliku visokog sanduka natpisom: »Ase leži Vukašin Dobrašinović u toi dobu um(r)éh svakomu me žao bi momu«. Sudeći po izgledu slova, ovaj nadgrobnik spomenik potiče iz druge polovine XV vijeka.¹²⁹⁾

Na sjevernoj strani Zubačkog polja i jugozapadnoj strani brda Šiševca smješteno je selo Orašje, poznato po čestim krađama i otmicama još iz srednjeg vijeka.¹³⁰⁾ Stare kućetine u Čelopecima i kod

¹²³⁾ »... di contrata dicta Zupci«. Lam. de For. XXX fol. 35', 23. I 1457; »... de Versigne de genere Zubac«. Lam. de For. IV fol. 374', 26. XII 1421.

¹²⁴⁾ K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, 235.

¹²⁵⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1110.

¹²⁶⁾ Lib. Mal. I fol. 62, 28. XII 1402; Lam. de For. II fol. 6', 6. XI 1410.

¹²⁷⁾ Lam. de For. VII fol. 44, 4. VIII 1426; fol. 45, 4. VIII 1426.

¹²⁸⁾ »... in loco dicto Conscho«. Lam. de For. IV fol. 169, 25. III 1420.

¹²⁹⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1238; M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM, Sarajevo 1964, 184—185.

¹³⁰⁾ Lam. de For. IV fol. 131', 11. I 1420; Lam. de For. XXIX fol. 2, 3. XII 1455.

Rođaš-dola svjedoče o bogatoj prošlosti oraške okoline. Pod selom je Čekline polje i na njemu zidne Čekline crkve, u blizini kojih se nalazi i crkva Sv. Gospođe, s preko stotinu stećaka rasutih oko nje.

Na Gradini, s desne strane klanca Sutjeske, vide se tragovi nekakvog grada, o kome se ne zna ništa, a na Neslan-glavici stoji nekoliko mramorova, za koje narod priča da su nastali na mjestu gdje su Srbi posjekli Grke kada su ih izgonili iz zemlje.¹³¹⁾

Sjeverozapadno od Orašja — u podnožju Neslan-glavice, Ilijina brda i Trjeskavca — nastalo je srednjovjekovno naselje Turmenti.¹³²⁾ Ime mu je, očito, stranog, romanskog, porijekla i ono, po mišljenju J. Dedijera, ocrtava »izvjesan kontinuitet između današnje i preslovenske nomenklature« i postojanje »jakih veza između starog poromanjenog ilirskog i docnijeg srpskog stanovništva«.¹³³⁾ U mjestu nema nikakvih starina, pa je to neke naučnike navelo na zaključak da su Turmenti naselje novijeg datuma.¹³⁴⁾

Uz istočnu granicu Vrsinja (Zubaca), blizu Trebinjskog polja, smješteno je selo Rapti, u kome su živjeli podanici vlasteoske porodice Dobrovoević.¹³⁵⁾ Nekoliko grobnih gomila u mjestu dovodi se u vezu s ilirskim naseljem na desnoj obali Trebišnjice.¹³⁶⁾

*
* *

Trebinjsko polje Poseban distrikt u župi Trebinje bilo je i Trebinjsko polje (piano de Tribigne).¹³⁷⁾ Njegova istočna, južna i zapadna granica poklapala se s granicama Površ i Vrsinja (Zubaca), dok mu je sjeverna granica polazila ispod Goričkog polja i išla lijevom obalom rijeke Trebišnjice, do ispred sela Dražin Do, odakle je počinjala granica Šume. Južno od današnjeg Trebinja do Aleksine Međe i Huma pruža se Donje ili pravo Trebinjsko polje, a odatle prostrana »ravan puna vinograda«, nazvana Gornje ili Dživarsko polje, koje čini prirodnu cjelinu sa Trebinjskim poljem.¹³⁸⁾

U Trebinjskom polju postojala su srednjovjekovna naselja Police, Trebinje, Čičevo, Mokro, Zgonjevo, Pridvorci i Gomiljani.

¹³¹⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1243.

¹³²⁾ »... in Versigne in Turmentach«. Lam. de For. III fol. 14', 26. IX 1412; Lam. de For. XXVII fol. 273, 25. X 1455.

¹³³⁾ J. Dediđer, Hercegovina, 106.

¹³⁴⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1245.

¹³⁵⁾ Div. Canc. XLIII fol. 212, 15—X 1425; Lam. de For. XXIX fol. 2, 3. XII 1455; Div. Not. XLVII fol. 119', 21. XII 1461.

¹³⁶⁾ V. Korać, Trebinje, Period do dolaska Turaka, I, Trebinje 1966, 17, 22.

¹³⁷⁾ Lett. di Lev. XI fol. 78', 1. III 1432.

¹³⁸⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1110; S. Delić, Petrov manastir kod Trebinja, GZM, Sarajevo 1912, 275—282.

Police su, izgleda, činile širu oblast (contartu)¹³⁹⁾ u sjeveroistočnom dijelu polja, na prostoru što ga danas zauzimaju raštrkana sela Donje i Gornje Police. U Gornjim Policama, s istočne strane starog rimskog puta i zapadne strane plodnog polja Brankovina, i danas prkosi zubu vremena kula Vuka Brankovića. Ona je u prvoj polovini XIV vijeka bila rezidencija gospodara Mladena i sina mu Branka (oca Vukovog i Grgurovog), koji je oko 1353. godine odselio u Ohrid. Za Grgura se zna da je podigao crkvu Bogorodici Ohridskoj, a Vuk je poznat po kosovskoj katastrofi. U ovim istorijskim podacima ogleda se narodna tradicija o kuli Vuka Brankovića i o plodnoj Brankovini ispod kule, u kojoj je, očito, otac Branko zamijenjen sa sinom Vukom. Uspomenu na Vuka sačuvala je narodna pjesma, dok istorija tek usput spominje brata mu Grgura i njihovog oca Branka.¹⁴⁰⁾

Najznačajnije mjesto u Trebinjskom polju bilo je, dakako, samo Trebinje čije ime neki autori izvode od latinske riječi *tribunum* (vojni zapovjednik), a drugi opet — i to filolozi — od slovenske riječi *tréb(ti)*, što znači žrtva (žrtvovati), od koje je nastao i stari oblik Trebinija.¹⁴¹⁾ Trebinje je u početku bilo samo župsko mjesto, a kasnije, okupivši oko sebe okolne župe, postalo središtem nove i veće, po njemu prozване političke jedinice. O velikom značaju Trebinja govori i to što su se u njemu, u različitim vremenima, nalazili kuća srpske kraljice Jelene (domo domine Regine) i dvor bosanskog vojvode Radosava Pavlovića (*curiam voyvode Radosavi Pavlovich*).¹⁴²⁾

Dubrovački dokumenti, međutim, čuvaju uspomenu samo na zaselak i selo Trebinje (*casali Tribigne; villa Tribigne*),¹⁴³⁾ s tim što se, osim toga, u arhivskim knjigama iz XIV i XV vijeka spominje i naselje Sveti Stefan Trebinjski, nazivano katkad Stjepan-Polje, koje leži » *ad paregium fluminis Tribigne*«, ili » *ad traiectum fluminis*«. ¹⁴⁴⁾ Ono je dobilo ime po mjesnoj crkvi Sv. Stefana, smještenoj kod prelaza rijeke Trebišnjice.¹⁴⁵⁾ To je neke istraživače trebinjske prošlosti navelo na pretpostavku da se srednjovjekovno naselje nalazilo preko puta današnjeg Trebinja, na lijevoj obali Trebišnjice, gdje sada leži

¹³⁹⁾ »... secundum consuetudinem contrate Polize«. Div. Canc. XXXIV fol. 111, 30. IV 1402; Div. Canc. XL fol. 273, 16. II 1416; Lam. de For. XI fol. 230, 24. X 1436; Lam. de For. XXV fol. 204', 31. XII 1453.

¹⁴⁰⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 68—69.

¹⁴¹⁾ E. Arnautović, Oblici imena oblasti i grada Trebinje u istorijskim izvorima, 96—97.

¹⁴²⁾ G. Čremošnik, Kancelariski i notarski spisi I, 164, 10. X 1296; Lam. de For. X fol. 326, 20. XI 1434.

¹⁴³⁾ Div. Canc. XXXVII fol. 112, 19. IX 1408; Lib. Mal. IV fol. 173', 29. III 1416; Lib. Mal. VIII fol. 53, 6. X 1437.

¹⁴⁴⁾ Div. Canc. XXX fol. 117', 23. VI 1392; Div. Canc. XXXIV fol. 16', 18. IX 1401; Lett. di Lev. V fol. 49, 27. I 1410. Upor. K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, 236.

¹⁴⁵⁾ K. Jireček, Hrišćanski elemenat u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja, Zbornik K. Jirečeka I, Beograd 1959, 484

selo Donje Police.¹⁴⁶) Međutim, kada se dovedu u vezu određeni podaci arhivske i arheološke prirode, može se dati precizniji odgovor o ubicaciji starog Trebinja. Pravoslavni sveštenik Bokčin Stanislavić je živio sa sinovima (Radoslavom i Pribatom) u svojoj kući u centru Trebinja (... in medio Tribinei prope domum presbitri).¹⁴⁷) Slučaj je htio da se dođe do spoznaje o mjestu kuće ovog crkvenog premeta. U stvari, nedavno je u Policama, kod igrališta »Leotar«, otkriven u živu stijenu urezan natpis koji glasi: »Ase sén popa Bogčina«. Kako ispod natpisa nema nikakvog groba, već samo ruševine starih zgrada u blizini njega, a riječ sén označava kolibu ili sjenicu u kojoj je Bokčin stanovao,¹⁴⁸) to nepobitno pokazuje da je centar Trebinja, sa sveštenikovom kućom, bio u Donjim Policama.

U Trebinju se veoma često spominje pravoslavna crkva Sv. Stefana »ad paregium fluminis Tribigne«.¹⁴⁹) Ovaj prelaz preko rijeke nalazio se između Polica, na lijevoj i Gradine, na desnoj obali Trebišnjice, u čijem se koritu i danas vide ostaci starog, čak možda i rimskog mosta. S lijeve strane prelaza primjećuju se tragovi i ruševine sakralnog objekta sa malim vrtovima — u narodu zvanim »čelijama« — oko sebe,¹⁵⁰) koji su, vjerovatno, pripadali pomenutoj crkvi Sv. Stefana. Kojih 150—200 metara od tih ruševina prostire se staro groblje, usred koga se diže interesantna i dobro očuvana crkvića, sagrađena od nadgrobnog kamenja, u tursko doba. U njoj se nalaze dva zanimljiva natpisa. Jedan od njih (iz druge polovine XII vijeka) uzidan je u temeljnom zidu crkve, tako da je obrastao u kupinu i donjim dijelom uronio u zemlju. Na njegovom vidljivom dijelu se čita da: V dni kneza veliega Mihoila vmré župan Grd trébinuski« i da mu toga ljeta sazida »rakou brat župan Radomir«.¹⁵¹) Drugi natpis, smješten ispod praga ulaznih vrata ove crkve, premda znatno oštećen, govori kako: »Va dni prvovérnago krala Vladislava přéstavi se ... župan Préblša ..ihb akar« (1241. godine),¹⁵²) što, uistinu, odgovara vladavini srpskog kralja Vladislava, sina Stevana Prvovjenčanog (1234—1243).

¹⁴⁶) A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 68; S. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, 485; H. Kreševljaković—H. Kapidžić, Stari hercegovački gradovi, *Naše starine* II, Sarajevo 1954, 15.

¹⁴⁷) Lam. de For. IV fol. 15', 29. IX 1412.

¹⁴⁸) M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, 178—179. O značenju riječi ČET': F. Miklošić, *Lexicon linguae slovenicae veteris dialecti*, Vindobonae 1862.

¹⁴⁹) Lett. di Lev. V fol. 49, 27. I 1410; Lam. de For. IV fol. 52', 18. VII 1419; Lam. de For. VII fol. 217, 12. VIII 1427; Lam. de For. VIII fol. 25, 7. VI 1428; Lam. de For. XI fol. 24', 25. I 1436.

¹⁵⁰) A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 67—68; S. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, 485.

¹⁵¹) V. Čorović, Jedan srpski natpis iz XII vijeka, GZM, Sarajevo 1911, 459—551; M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, 180—181.

¹⁵²) S. Delić, Dva stara natpisa iz Hercegovine, 485—504; M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, 179.

Najstarija crkva u Trebinju bila je, vjerovatno, crkva Sv. Mihaila, u kojoj je sahranjen trebinjski župan Pavlimir, sa sinom Tješimirom. Pošto se ne zna gdje se tačno nalazila, jedni je traže u starom dijelu današnjeg Trebinja, na mjestu gdje je podignuta zgrada gimnazije, drugi u Policama, na pomenutim ruševinama pored prelaza rijeke, a treći opet u Gorici, pošto je i tamo, vele, bilo »trebinjskih banova«.¹⁵³⁾

Na malom uzvišenju u Dživarskom polju — zvanom Varina Gruda — koje se nalazi 4 kilometra južno od Trebinja, postojalo je manje antičko svetište, pored koga je nastala srednjovjekovna crkva Sv. Varvare. Do danas je očuvana samo u temeljima, uz koje leže četiri dobro obrađena stećka i desetak grobova koji nemaju nikakvo posebno obilježje.¹⁵⁴⁾

Na istočnoj granici Trebinjskog polja nalazi se selo Čičevo, u kome je imanje posjedovao poznati trebinjski feudalac Pavko Dobrušković.¹⁵⁵⁾ Stanovnici srednjovjekovnog Čičeva prelazili su često dubrovačku granicu u Župi i Konavlima i nanosili štete tamošnjem žiteljstvu.¹⁵⁶⁾

Između Čičeva i Rasovca leži starinska obzidana ljevkaasta vodena jama Oko (u koju se silazi kamenim basamacima), te Zbora za Rasovcem i jama Šumet iza Bugovine. Za vrijeme velikih kiša nagrne voda iz tih i nekih drugih jama, pa skoro čitav donji dio polja, od Rasovca do Zgonjeva, izgleda kao nepregledno jezero, zbog čega taj dio Trebinjskog polja zovu Mokro. U narodu se za vrijeme poplave obično kaže »došlo je Mokro«.¹⁵⁷⁾ Mokro je postojalo i u srednjem vijeku, kada su u njemu živjeli podanici vlasteoske porodice Pribilović.¹⁵⁸⁾

Na samoj jugozapadnoj granici Trebinjskog polja nastalo je staro selo Zgonjevo, u kome su svoje ljude imali čuveni velikaši Bogdančići.¹⁵⁹⁾

Jedna od najstarijih crkvi u Travuniji uopšte jeste benediktinski manastir Sv. Petra i Pavla, čije se ruševine vide južno od sela

¹⁵³⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 68; V. Korać, Trebinje I, 72.

¹⁵⁴⁾ Đ. Odavić, Antičko naselje u Dživaru — rezultati dosadašnjih arheoloških istraživanja, *Tribunia* 1, Trebinje 1975, 65; Đ. Odavić, Neka zapažanja o arheološkom lokalitetu Varina Gruda, *Tribunia* 6, Trebinje 1982, 41—44.

¹⁵⁵⁾ »... unum possessionem eiusdem Pauchi positam in Tribigna in loco dicto Cizevo«. M. Dinić, Iz Dubrovačkog arhiva III, Beograd 1967, 168, 15. XI 1468.

¹⁵⁶⁾ Lam. de For. IV fol. 51', 17. VIII 1419; Lam. de For. XXI fol. 109', 16. VII 1447.

¹⁵⁷⁾ S. Delić, Petrov manastir kod Trebinja, 275.

¹⁵⁸⁾ Lam. de For. XXXV fol. 265, 12. IV 1462; Lam. de For. XXXVI fol. 260, 29. IV 1465.

¹⁵⁹⁾ »... supra Ostoiam Popovich de Sghonova hominem Glubisse Bogdancich de Tribigna«. Lam. de For. V fol. 212', 3. X 1423.

Bihova, odnosno njegovog zaseoka Crnač. Ne zna se tačno od kada postoji ovaj manastir. Po riječima popa Dukljanina, u njemu su, kao i u Skadru, Baru i Prapratnu, bili grobovi dukljanskih vladara, dok M. Orbin tvrdi da tu leži i tijelo raškog velikog župana Dese.¹⁶⁰) U manastiru se (od 1067) spominje trebinjska biskupija, u kojoj je (od 1076 do poslije 1254, a prije 1265. godine) stolovao katolički biskup što je bio protjeran u Dubrovnik i dobio ostrvo Mrkan na upravu. Njome je, poslije toga, upravljao kotorski biskup.¹⁶¹) Manastir se javlja sredinom XIV vijeka kao »ecclesia Sancti Petri di Campo«, a početkom XV vijeka kao »ecclesia Sancti Petri di Tribigne«. ¹⁶²) Kada je srušen, zasad ostaje nepoznato. Prema narodnoj tradiciji, koju bilježi N. Dučić, srušili su ga »neki jeretici«. To se, po mišljenjima jedinih, moglo dogoditi u konovskom ratu 1430—1433, a po mišljenju drugih, u turskim borbama za Trebinje 1466. godine.¹⁶³)

Manastir je imao dvije, u predromaničkoj arhitekturi komponovane crkve: veću, krstoobraznu baziliku Sv. Petra i manju, jednobrodnu kapelu Sv. Pavla. Obje su, iako podignute od strane katoličkog benediktinskog reda, bile sagrađene u stilu pravoslavne crkvene arhitekture. Tome je razlog nastajanje manastira između istočne i zapadne crkve (gdje ni poslije crkvenog raskola 1054. dugo nije uspostavljena jasna granica između katoličanstva i pravoslavlja) i snažan vizantijski uticaj iz južne Italije. Oko crkava je bila vrlo bogata nekropola, čijim prekopavanjem nije nađeno gotovo ništa. Razloge za to treba tražiti u razbijanju i rušenju nadgrobnih spomenika kojima je zidana današnja crkva na temeljima crkve Sv. Petra.¹⁶⁴) U sjevnom uglu njenog oltara uzidana je ploča na kojoj piše: »Poleta, Drusan, Dražeta činu raku nad materiju v dni slavnega kneza Hraméka«. Jezičkom analizom pisma i identifikacijom nekih ličnosti s natpisa došlo se do zaključka da je nastao u posljednjoj četvrtini XII vijeka.¹⁶⁵)

U blizini današnjeg groblja i crkve Sv. Petra (Ptrovice), poviše zaseoka Crnač, nalazi se jedna srednjovjekovna antropomorfna krstača koja se, prema ikonografiji i heraldičkoj kompoziciji, može vre-

¹⁶⁰) F. Šišić, Letopis popa Dukljanina, 322; M. Orbin, Kraljevstvo Slovena, 15.

¹⁶¹) S. Delić, Petrov manastir kod Trebinja, 280; M. Popović, Manastir Sv. Petra di Campo kod Trebinja, GZM, Sarajevo 1972, 316.

¹⁶²) Lib. Mal. I fol. 13—14, 26. IV 1401. Upor. K. Jireček, Hrišćanski elemenat u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja, 483.

¹⁶³) V. Korać, Trebinje I, 192; K. Jireček, Istorija Srba I, 296; M. Popović, Manastir Sv. Petra di Campo kod Trebinja, 338.

¹⁶⁴) M. Popović, Manastir Sv. Petra di Campo kod Trebinja, 332; V. Čorović, Iskopavanja u Petrovom manastiru kod Trebinja, JIČ, 1—4, Beograd 1935, 750.

¹⁶⁵) M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, 182—183.

menski »sytuirati u prvo razdoblje otomanske vladavine« — tačnije »u drugu polovinu XV, ili eventualno, u prve decenije XVI stoljeća«. ¹⁶⁶⁾

Na lijevoj obali Trebišnjice — »kod stobora Trebinje« — leži mjesto Pridvorci. ¹⁶⁷⁾ Pod pojmom »stobor« podrazumijeva se »ugledno gospodarsko središte« koje je, vjerovatno, pripadalo vojvodi Radosavu, pošto su i Dubrovčani u ratu 1430. zahtijevali da se poruši »stobor« Pavlovića. ¹⁶⁸⁾ On se, po svojoj prilici, nalazio malo južnije od Trebinja, a bliže Pridvorcima, ¹⁶⁹⁾ koji su možda i dobili ime po svojim stanovnicima koji su bili pri ili oko(lo) Pavlovićevog dvora (smještenog u Trebinju) i radili za njega, obrađujući mu zemlju. ¹⁷⁰⁾

U sjeverozapadnom uglu Trebinjskog polja smješteno je selo Gomiljani, prozvano tako po mnoštvu grobnih gomila u njemu. ¹⁷¹⁾ Među starije crkve ovoga kraja spada i tzv. Konstandinovicu u Gomiljanima. Sastoji se od dva dijela: crkve smještene u pravcu jugozapad—sjeveroistok i prigrade na jugoistoku. Pored crkve je i jedan stari grob s natpisom: »Sie leži (Mi)lica Tiovića«, ¹⁷²⁾ za koji je teško ustanoviti iz kog vremena potiče.

*
* *
*

Pobrđe Pobrđe je vjerovatno, dobilo ime po nešto budovitijoj konfiguraciji tla nego što su ga imali ostali dijelovi trebinjske župe. Ono se prostiralo sjeverno od Trebišnjice, čija je desna obala (ispod Lijepog vrha do iza sela Lug) ujedno bila i njegova južna granica. U Pobrđu su tokom srednjeg vijeka postojala mjesta Necvijeće, Mičevac, Jasen, Gorica, Podgljiva, Zasad, Kočela, Terbiovo, Modrič, Pri-bilo, Slano, Lug, Zagora, Turani i Žabica.

Među dvanaest sela koje je ugarski kralj Matija Korvin krajem 1465. poklonio dubrovačkom opatu Aleksandru bila su četiri u trebinjskom kraju — Necvijeće, Gorica, Zasad i Česvinica. ¹⁷³⁾ I danas se u jugozapadnom uglu starog Pobrđa nalazi selo Necvijeće. Nekoliko velikih stećaka, smještenih oko porušene crkve, ¹⁷⁴⁾ podsjećaju na njegovu srednjovjekovnu prošlost.

¹⁶⁶⁾ M. Sivrić, Nekoliko srednjovjekovnih krstača iz okoline Trebinja, *Tribunia* 4, Trebinje 1978, 32—37.

¹⁶⁷⁾ »... de Pridvorica apud stobor in Tribigna«. Lam. de For. XVII fol. 134, 12. XII 1443.

¹⁶⁸⁾ »Brusare et dirropere domum Radosavi Pavlovich in Tribigna cum stobor«. Cons. Rog. IV fol. 169', 2. VI 1430.

¹⁶⁹⁾ V. Korać, Trebinje I, 203.

¹⁷⁰⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 71.

¹⁷¹⁾ Div. Canc. XXXII fol. 116, 4. II 1398; Lam. de For. XLVII fol. 41', 17. V 1476.

¹⁷²⁾ V. Korać, Trebinje I, 192; M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, 177.

¹⁷³⁾ V. Čorović, Historija Bosne, 578; I. Božić, Dubrovnik i Tur-ska u XIV i XV veku, Beograd 1952, 175.

¹⁷⁴⁾ S. Delić, Čuprija na Mostu, GZM, Sarajevo 1891, 120—121.

Kod Arslanagića mosta (2—3 kilometra uzvodno od Trebinja) nastao je čuveni srednjovjekovni grad Mičevac. Ne zna se kada je podignut, ali ga je, kako predanje kaže, sagradio vojvoda Mičeta, pa je po njemu i dobio ime.¹⁷⁵⁾ Mičevac je najznačajniju ulogu igrao dok se nalazio u rukama Pavlovića, hercega Stjepana i njegovog sina Vladislava, da bi, poslije žestokog otpora, pao 1466, zajedno sa Trebinjem, pod tursku vlast.¹⁷⁶⁾

Grad Mičevac se sastojao od tvrđave i pograda. Tvrđava Mičevac (castrum Micevaz),¹⁷⁷⁾ smještena na malom uzvišenju, dominirala je širim područjem i kao takva zauzimala izuzetan strategijski položaj štiteći najprometniju komunikaciju koja je povezivala Dubrovnik sa zaleđem. Zidove tvrđave, debele mjestimično i do dva metra, štiti je pet kula, od kojih je najbolje sačuvana ona iznad glavne kapije, gdje je, po svojoj prilici, bio i vojvodin stan.¹⁷⁸⁾

Ispod tvrđave, na lokalitetu Varošište, koje je, navodno, dobilo ime po velikoj hercegovojoj varoši (sa 6000 stanovnika), prostiralo se podgrađe Mičevac (Podmizevaz; sotto Micevaz; subtus Michievaz).¹⁷⁹⁾ U podgrađu je u Kosačino doba podignuta carina, koju su naplaćivali njegovi carinici i mjesni knez. Uporedo s privrednim razvojem mjesta, i domaće stanovništvo se putem kredita počelo uključivati u trgovinsku razmjenu i odlaziti u Dubrovnik radi izučavanja pojedinih zanata. Sve je to razlog nastojanja Dubrovčana, a potom i Turaka, da se domognu ovog važnog trebinjskog grada.¹⁸⁰⁾

Najnovija arheološka istraživanja pokazuju da se kontinuitet naselja u Mičevcu može pratiti »od neolita pa do turskog perioda«. Nas, međutim, interesuje samo pronađeni materijal iz srednjeg vijeka, koje — ne toliko bogatstvom, koliko raznovrsnošću — govori o moći grada kao razvijenog naselja i vojno-strategijske utvrde. Pored fragmenata srednjovjekovne, u literaturi zvane »slavenske«, keramike, nađeno je mnogo ulomaka majolike i staklenog posuđa, porijeklom iz Italije i Njemačke. U skladu je s odbrambenim karakterom mjesta i mnoštvo željeznih čavala i okvirova za vrata razbacanih po pe-

¹⁷⁵⁾ H. Kreševljaković—H. Kapidžić, Stari hercegovački gradovi, 17.

¹⁷⁶⁾ M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 103, 204, 258, 259; S. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača 162, 221, 249—250, 257.

¹⁷⁷⁾ Lam. de For. XVI fol. 222', 1. VI 1443; Lam. de For. XL fol. 156', 30. VIII 1468.

¹⁷⁸⁾ S. Delić, Ćuprija na Mostu, 121; A. Figurić, Trebinje nekada i sada, 77.

¹⁷⁹⁾ Lett. di Lev. XIII fol. 163', ... II 1444; fol. 165', ... II 1444; Lam. de For. XX fol. 77', 11. III 1446; Div. Not. XLIII fol. 24', 26. XI 1459; Div. Not. XLIV fol. 83, 21. VI 1462; Lam. de For. XXXVI fol. 97', 14. XII 1456; Div. Not. XLI fol. 256, 18. III 1465.

¹⁸⁰⁾ Cons. Rog. VI fol. 42, 21. III 1436; Lett. di Lev. XIII fol. 163', ... II 1444; fol. 165', ... II 1445; Div. Not. XLIII fol. 24', 26. XI 1459; Div. Not. XLV fol. 83, 21. VI 1462; Lam. de For. XXXI fol. 97', 14. XII 1456.

rifernim dijelovima grada. Od luksuznijeg pokretnog arheološkog materijala pronađena su dva srcolika bronzana predmeta, kojim je vrlo teško utvrditi namjenu. Od metalnog oružja postoje samo dvije željezne strelice, a od kamenog nekoliko topovskih duladi i izglačanih oblutaka za bacanje praćkom. Među nalazima ispitivanog kompleksa ističu se četiri novčića, od kojih dva potiču iz srednjeg vijeka, a na jednom od njih jasno se prepoznaje lik sv. Vlahe.¹⁸¹⁾

Srednjovjekovno selo Jasen »prope Micevaz castrum«, prozvano tako, vjerovatno, po obilju jasenove šume, nalazilo se na granici između trebinjske župe i Bilečkih rudina. Kroz njega je prolazio čuveni trgovački put — via Drina — što je povezivao Dubrovnik s Bosnom i Srbijom. Njime su pristizali karavani s raznih strana do Jase-na, gdje su ih često presretali i pljačkali ljudi susjedne vlastele Poznanović. Tu su i vlasli hvatali prolaznike i prodavali ih Turcima. U takvim okolnostima čak se i dubrovačka vlada obraćala bosanskom kralju moleći ga za zaštitu svojih podanika.¹⁸²⁾

Nasuprot starom Trebinju, na desnoj obali rijeke, nastalo je selo Gorica. Blizina važnih centara (Trebinja i Mičevca) uticala je na njegov privredni razvoj. To potvrđuje i sve češće prisustvo Goričana kao nosilaca trgovačke i kreditne djelatnosti u susjednom Dubrovniku.¹⁸³⁾

Sjeverozapadno od Gorice, u podnožju brda Gljiva, smješteno je selo Podgljiva, koje je, zajedno s Golom glavicom, ulazilo u feud porodice Poznanović.¹⁸⁴⁾ Stanovništvo Podgljive bavilo se otmicama na putu i prodajom radne snage u Dubrovniku.¹⁸⁵⁾

Na uzvišenju Velika pogača, poviše mjesta Hrupjela, postojala je stara tvrđava čije ruševine narod zove Šćepan-gradom, vjerujući da ga je podigao herceg Stjepan.¹⁸⁶⁾ Međutim, u arhivskim dokumentima ne nalazimo nikakvu potvrdu o postojanju ovog grada.

¹⁸¹⁾ Đ. Odavić, Predhodni izvještaj sa arheološkog iskopavanja na srednjovjekovnom gradu Mičevcu, *Tribunia* 7, Trebinje 1983, 213—215.

¹⁸²⁾ Lam. de For. III fol. 3', 8. VIII 1412; Lam. de For. IV fol. 44, 7. VIII 1419; fol. 69, 30. VIII 1419; Lett. di Lev. IX fol. 10', 2. VIII 1423; Lam. de For. V fol. 220, 3. X 1423; Lam. de For. VI fol. 5', 31. II 1424; Lam. de For. VII fol. 140, 11. II 1427; Lam. de For. X fol. 239', 5. VIII 1434; Cons. Rog. IX fol. 170, 5. III 1443; Lam. de For. XIX fol. 147, 31. VII 1445; Lam. de For. XXXVII fol. 165', 21. XI 1465; Lam. de For. XL fol. 156', 30. VIII 1468; Lam. de For. L fol. 128—128', 22. XII 1482.

¹⁸³⁾ Deb. Not. XXII fol. 194', 22. XII 1445; Lam. de For. XXVII fol. 40, 26. VIII 1454; Div. Canc. LXIV fol. 67', 13. IX 1454; fol. 68, 13. IX 1454; Div. Not. XXIX fol. 69', 14. XI 1454; HAD: Consilium Minus (Cons. Min.) XIV fol. 151', 29. I 1457; Deb. Not. XXXIII fol. 26, 3. IV 1459; Lam. de For. XL fol. 62, 6. VI 1468.

¹⁸⁴⁾ »... Ostoia Braianovich de Podgliva de Tribigna homo Ostoie Posmanovich«. Div. Canc. XLIII fol. 91', 21. II 1425.

¹⁸⁵⁾ Lam. de For. VII fol. 89, 19. X 1426; Lam. de For. XIV fol. 137, 10. I 1441.

¹⁸⁶⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 71.

Blizu današnjeg Trebinja leži selo Zasad, u kome su se, zahvaljujući povoljnom smještaju uz rijeku, rano razvili zemljoradnja i stočarstvo.¹⁸⁷⁾ U Zasadu je živjela stara porodica Mostać,¹⁸⁸⁾ po kojoj je, vjerovatno, susjedno mjesto Mostači i dobilo ime.

U Zasadu se nalaze ruševine dviju starih kula, koje se po svom vanjskom izgledu i unutrašnjem uređenju bitno razlikuju od Brankovića kule u Policama, svjedočeći o nesigurnosti njihovog gospodara među podanicima. Priča da su ih gradili stari Grci nema nikakve potvrde, niti je s graditeljske strane opravdana. Naprotiv, prije bi se moglo reći da kule po svome arhitektonskom sklopu odgovaraju utvrđenim begovskim čardacima s početka turske vladavine u Bosni.¹⁸⁹⁾

Sjeverno od Trebišnjice, na visini od 827 metara, uzdiže se Ilijino brdo, koje se tako zvalo i u srednjem vijeku,¹⁹⁰⁾ a sjeverozapadno od njega, na samoj obali rijeke, davno je nastalo selo Kočela, među čijim stanovnicima je, sudeći po vlastitim imenima (Ugrin, Cerep i dr.), bilo i vlaha, koji su se bavili prodajom stoke u Dubrovniku.¹⁹¹⁾ Uspomenu na to vrijeme čuva danas trošna crkva Sv. Barbare, podignuta 1488. godine, po želji katoličkog sveštenika don Vlahu Gabrijelisa.¹⁹²⁾

Idući prema istočnoj granici Pobrđa, na padinama brda Trstena glavica, leži selo Trebiov.¹⁹³⁾ U njegovoj neposrednoj blizini, sa sjeverne strane, još su dva mjesta — Modrić i Pribilo — poznata po svojoj srednjovjekovnoj prošlosti.¹⁹⁴⁾

Pored tzv. »kiridžijskog drumu«, koji se odvajao od glavnog puta u selu Hum (u Lugu) i prelazio na desnu stranu Trebišnjice, začelo se selo Slano, na mjestu gdje se danas nalazi Staro Slano.¹⁹⁵⁾ O

¹⁸⁷⁾ Lam. de For. III fol. 100', 14. X 1413; Div. Canc. XLIII fol. 54, 26. XI 1424; Lam. de For. IX fol. 179, 29. XII 1433; Div. Not. XXXIV fol. 152, 1. IX 1449; Div. Canc. LXIV fol. 76, 21. IX 1454; Lam. de For. XLIV fol. 76, 21. IX 1454; Lam. de For. XL fol. 4, 4. VI 1469.

¹⁸⁸⁾ »Radoslavo Velisich homini Novachy Mostach habitanti in Saxat in Tribigna«. Lam. de For. III fol. 100', 14. X 1413.

¹⁸⁹⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 71.

¹⁹⁰⁾ »... ad montem qui dicitur Ilyno berdo«. Lam. de For. XXXV fol. 16, 23. VII 1461.

¹⁹¹⁾ Div. Canc. V fol. 60, 9. V 1313; Div. Not. V fol. 81', 20. VIII 1325; Div. Canc. VII fol. 14', 7. VIII 1326; Div. Canc. XII fol. 22, 3. I 1335; Div. Canc. XVII fol. 38', 6. V 1352; Div. Canc. XLV fol. 211', 22. IV 1429.

¹⁹²⁾ V. Korać, — V. Đurić, Crve s prislonjenim lukovima u staroj Hercegovini, *Zbornik Filozofskog fakulteta*, knj. VIII/2, Beograd 1964, 566.

¹⁹³⁾ »... in loco vocato Tribichovi«. Lam. de For. IV fol. 115, 7. XII 1419.

¹⁹⁴⁾ »... in Trebigne Modic«. Lam. de For. VIII fol. 54, 3. VIII 1428. »... in Trebigne loco vocato Pribio«. Lam. de For. VII fol. 61', 1. IX 1426.

¹⁹⁵⁾ »... in Slano in Tribigna«. Lam. de For. IV fol. 147', 12. XII 1420.

vremenu njegovog nastajanja svjedoče dva nadgrobna spomenika sa sačuvanim motivom narodnog kola, u kome se naizmjenično smjenjuju muški i ženski likovi odjeveni u narodnu nošnju svoga doba. Pod jednim od tih stećaka »leži Dobrilo Pribilović sinovčem š Lubetom a pisa Obrad Kranković«, a pod drugim »Dobrilo Božičković z bratom Radoem sinovčem Plavčem a pisa Ivko Obradović« (možda sin prethodnog pisara Obrada Krajkovića). Sudeći po paleografskim osobinama slova i ornamentici ukrasa na prikazanoj nošnji, oba stećka potiču iz prve polovine XV vijeka,¹⁹⁶⁾ kada se, uostalom, i jedini put Slano spominje u dubrovačkim arhivskim knjigama.

Blizu Slanog razvilo se selo Lug, koje je dobilo osobit značaj u vrijeme hercega Stjepana.^{196a)} Njegova važnost nije pala ni poslije uspostavljanja turske vlasti, o čemu govori i jednobrodna crkva Uspenja Bogorodice s dva para prislonjenih lukova, koju je 1503. godine sagradio poznati dubrovački zidar Mihoča Radojević.¹⁹⁷⁾

Šire srednjovjekovno područje zvano Zagora pripadalo je najvećim dijelom Popovu, a manjim dijelom ulazilo u sastav trebinjskog Pobrđa. U trebinjskom dijelu Zagore imala je svoje posjede vlastela Kobiljačić, dok je obično stanovništvo u potrazi za poslom stizalo do Dubrovnika, ili čak do italijanskog grada Trana.¹⁹⁸⁾

Na padinama brda Ljeljanaka, uz istočnu granicu Pobrđa, stoji mjesto Turani, koje se spominje još početkom XV vijeka,¹⁹⁹⁾ s napomenom da se ne može sa sigurnošću utvrditi po čemu su selo Turani i brdo Turjak poviše njega dobili ime.²⁰⁰⁾ Na samom vrhu Ljeljanaka, iznad zaseoka Gornji Turani, nalaze se ruševine jednog sakralnog objekta koje mještani zovu »Crkvina«. Možda će nova arheološka istraživanja ukloniti dileme u pogledu karaktera, stilske pripadnosti i vremena nastanka ove uveliko oštećene bogomolje. Znatno je bolje sačuvana jednobrodna i pravougaona crkva Sv. Šćepana — s polukružnom apsidom i bez prislonjenih lukova — u Donjim Turanima, koja ima dosta sličnosti s malim hercegovačkim crkvicama s kraja XV do početka XVII vijeka.

¹⁹⁶⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 75; V. Korać, Trebinje I, 198; M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, GZM, Sarajevo 1962, 236—237.

^{196a)} Lam. de For. VI fol. 103, 7. V 1425; Lam. de For. XIV fol. 165, 23. II 1441; Lam. de For. XXVIII fol. 274, 29. X 1435; Lam. de For. XXXVII fol. 75, 21. IX 1465.

¹⁹⁷⁾ V. Korać — V. Đurić, Crkve s prislonjenim lukovima u staroj Hercegovini, 564.

¹⁹⁸⁾ Div. Not. V fol. 50', 13. III 1325; Div. Not. VII fol. 45, 8. III 1353; Lam. de For. II fol. 35, 23. II 1411; fol. 153, 24. II 1412; Div. Canc. LX fol. 99, 3. II 1447.

¹⁹⁹⁾ »Et hoc fuit die XX presentis in Turani«. Lam. de For. III fol. 83', 23. VII 1403.

²⁰⁰⁾ K. Jireček, Istorija Srba I, 14; J. Dedijer, Hercegovina, 103.

Na lokalitetu Vrt, između Agovine i Vlake u Gornjim Turanima, nalazi se u živoj krečnjačkoj stijeni uklesana stolica. Njeno nastajanje, kao i nastajanje drugih kamenih stolica po Bosni, treba vezivati za XV stoljeće i suđenje lokalne vlastele svojim podanicima. Dekorativna ornamentika (kakvu susrećemo na srednjovjekovnim stećcima), sačuvani izvorni oblik i mjesto nastanka specifične su osobine kamene stolice u Turanima, čime se ne mogu pohvaliti ovakvi arheološki spomenici u drugim krajevima Bosne.²⁰¹⁾

Zapadno od Turana leži selo Žabica, čiji su stanovnici učestvovali u pljačanju dubrovačkih podanika još u prvoj polovini XV vijeka.²⁰²⁾

*
* *

Lug Lug je istočni, sitnom šumom obrasli i nekada naplavljeni dio popovske ravnice. O njegovom položaju i karakteru rječito govori narodna izreka: »Od Trebinja pa do Huma Trebinjska se zove šuma, a od Huma do Poljica: *nit je šuma nit ravnica*; od Poljica pa nadalje — Popovo se zove polje.«²⁰³⁾ Još ilustrativnije od toga djeluje objašnjenje Dubrovčana bosanskom kralju da je Lug oblast »de Tribigne e in Tribigna«, koja sa sjeverne strane graniči s teritorijom vojvode Sandalja, a s južne strane s dubrovačkim teritorijem. U njemu je bilo oko 60 kuća čiji su stanovnici, pošto nisu imali zemlje za obrađivanje, živjeli od pravljenja uglja i drvenih obručeva za kace i uz to se, zbog siromaštva, bavili krađama i drumskim razbojništvom,²⁰⁴⁾ što potvrđuju brojne arhivske vijesti koje govore da su se, uz krađe i drumsko razbojništvo, bavili i uzimanjem tuđe stoke na pripašu.²⁰⁵⁾

Zbog blizine granice, Dubrovčani su bili živo zainteresovani za Lug, pokušavajući mnogo puta da dođu u njegov posjed.²⁰⁶⁾ To im, međutim, nije pošlo za rukom, pa je on i dalje ostajao u vlasti Pav-

²⁰¹⁾ M. Sivrić, Srednjovjekovna kamena stolica i druge starine u selu Turani kod Trebinja, *Tribunia* 1, Trebinje 1975, 103—121; Š. Bešliagić, Kamene stolice srednjovjekovne Bosne, Posebna izdanja ANU BiH, Djela LIX, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 34, 55—56, 77—80, 103—104.

²⁰²⁾ Lam. de For. V fol. 254', 30. I 1424.

²⁰³⁾ P. Anđelić, Srednjovjekovna župa Popovo, 65.

²⁰⁴⁾ Lett. di Lev. X fol. 177', 7. VIII 1430. Upor. K. Jireček, Trgovački putevi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem veku, 235.

²⁰⁵⁾ Div. Canc. XXVII fol. 61', 26. XI 1387; Div. Canc. XXXII fol. 145', 26. V 1398; Div. Canc. XLII fol. 250, 26. V 1424; Lam. de For. IX fol. 178', 29. XII 1433; Lam. de For. XIV fol. 69', 10. X 1440; fol. 197, 19. IV 1441; Lam. de For. XXXVI fol. 17, 15. IX 1464; Lam. de For. XXXVII fol. 254, 22. II 1466; fol. 254', 22. II 1466; fol. 284', 12. III 1466; fol. 285; 13. III 1466; Lam. de For. XXXIX fol. 160, 26. IX 1467; Lam. de For. XLI fol. 50, 2. I 1469; fol. 150, 21. I 1469.

²⁰⁶⁾ Lett. di Lev. X fol. 171'—172, 6. IV 1430; fol. 181', 14. VII 1430; Lett. di Lev. XI fol. 1', 12. IX 1430; fol. 77', 1. III 1432.

lovića, hercega Stjepana i njegovog sina Vladislava.²⁰⁷⁾ U Lugu se u to doba do velike moći uzdigla porodica Vraničić, koja je podarila ovome kraju i dvojicu poznatih vojvoda.²⁰⁸⁾

Poslije pada pod tursku vlast (1465) Lug se najprije formirao kao posebna nahija, sa subašom na čelu, a potom postao sastavni dio vlaške knežine Bobani.²⁰⁹⁾

Istočni dio Luga ulazio je u sastav trebinjske župe. Njegova južna granica je skretala između sela Huma i Petrovića, da bi kod mjesta Oliverina izašla na lijevu obalu Trebišnjice i njome išla do zapadne granice župe. Ta gravitacija Luga prema Trebinju u srednjem vijeku, a naročito u XVIII stoljeću, kada Trebinje prerasta u značajan regionalni centar, uslovlila je da se ni danas većina stanovnika u Lugu ne priznaje Popovcima (ni Zahumljanima), već za se tvrde da su Trebinjci.²¹⁰⁾

U trebinjskom dijelu Luga spominju se samo dva srednjovjekovna mjesta Hum i Cicina. U vijestima iz Dubrovačkog arhiva često se spominje Hum, ali bez bliže oznake iz koje bi se moglo zaključiti kada se radi o široj oblasti (Humskoj zemlji), a kada o mjestu i naselju. Međutim, krajem 1427. godine u Trebinju se izričito spominje selo Hum — villa vocata Chomo²¹¹⁾ — prozvano tako po istoimenom brdu u čijem je podnožju nastalo, pored srednjovjekovnog karavanskog puta koji je povezivao Dubrovnik s Popovom, Stocem, Blagajem i Konjicom.²¹²⁾

Na brdu Humu, iznad sela, razbacani su zidovi nekog starog grada koji se u narodu zove Ivan-begov grad. Priča se da su za stijene na vrhu brda vezani brodovi u vrijeme dok je čitav kraj bio pod vodom. Južno od sela Huma, na ravnom terenu, nalazi se srednjovjekovno i savremeno pravoslavno groblje s crkvom Rođenja presvete Bogorodice. U blizini groblja vide se ostaci srednjovjekovnih kuća, a u samom groblju velika kamena grobna gomila, s promjerom osnove 12—20 metara i visinom 3 metra. U sredini grobne gomile prepoznaju se temelji manje srednjovjekovne crkvice, s čije je zapadne strane bila skupina od 12 stećaka, od kojih je samo jedan ukrašen. Sa sjeverne strane gomile je crkva Rođenja presvete Bogorodice, ispred čijeg ulaza su nekada ležali nizovi stećaka, danas polomljenih i složenih u

²⁰⁷⁾ M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 190—192; S. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača 162, 264.

²⁰⁸⁾ Cons. Rog. III fol. 263, 26. IX 1425; Lam. de For. XXII fol. 101', 16. VI 1449; Lam. de For. XXXVII fol. 75', 30. I 1462. Upor. M. Dinić, Humsko-trebinjska vlastela, 77—78.

²⁰⁹⁾ H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 44—45; M. Dinić, Srpske zemlje u srednjem veku, 260, 262—263.

²¹⁰⁾ P. Anđelić, Srednjovjekovna župa Popovo, 66.

²¹¹⁾ Lam. de For. VII fol. 232, 7. X 1427.

²¹²⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 107.

²¹³⁾ O. Đurić—Kozic, Šuma, Površ i Zupci 1191.

red kako bi se na njima za vrijeme svetkovina moglo sjediti i ručavati. Činjenica da su stećci ležali pred crkvenim vratima govori da su i crkva i stećci nastali u isto vrijeme, tj. da je crkva postojala i u srednjem vijeku.²¹⁴⁾ Sjeverno od ove crkve nalazi se kameni krst s natpisom koji kaže da tu »Umko počiva«.²¹⁵⁾

Š. Bešlagić je u srednjovjekovnoj humskoj nekropoli našao 43 stećka, od čega pet ukrašenih. Najzanimljiviji ukrasni motiv, po njemu, jeste kružni vijenac s polumjesecom unutar i krst čiji se kraci završavaju kružnicama.²¹⁶⁾

U selu Hum, između kuća Jovanovića i Stanića, pored seoskog puta steru se ruševine srednjovjekovnih zgrada i dvorišta, gdje su, prema predanju, živjeli neki Đurđevići.²¹⁷⁾ Malo istočnije od ovih ruševina, u brijevu među stijenama su ostaci stare usuvo zidane crkvice, koju narod zove Đurđeva crkva. Bila je to, vjerovatno, porodična crkva bratstva Đurđevića i njihovog rodonačelnika Đurđa.²¹⁸⁾ Desetak metara od ove crkvine, na samom vrhu stijene, pobijen je kameni krst (100x45x22 cm), koji je s prednje strane ravan, a s leđa ovalan. To je, dakako, onaj krst na koji je, prema narodnoj tradiciji zabilježenoj kod O. Đurić—Kozića, išla »granica zemlje nekakvog Ivan-bega, prema Hercegovini«.²¹⁹⁾ Nedaleko od ruševina crkve Sv. Đurđa, kod Pogane lokve u selu, nalazi se još jedan kamen s neobično isklesanim krstom, o kome se, zasad, ne znaju nikakve pojedinosti.²²⁰⁾

U podnožju brda Huma, s njegove sjeverozapadne strane, nastalo je srednjovjekovno selo Cicina, u koje su Dubrovčani davali stoku na pripašu.²²¹⁾ Pošto se oko sela nastanjuju skakavci zvani cice, jednom čovjeku je, dok je srkao mlijeko, uskočio takav skakavac u kašiku i on ga je pojeo, zbog čega su ti ljudi prozvani Cicama, a po njima je, navodno i selo dobilo ime Cicina.

Blizu Trebišnjice, u mjestu Baulovići, postoji jedno selište, a na desnoj strani Huma i visoka, u bršten obrasla kula, koju su u tursko doba spalili uskoci.²²²⁾

*

*

*

Na prostranom području Travunije, ili trebinjske oblasti, formirala se vremenom župa Trebinje. Ona se nalazila između župe Po-

²¹⁴⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 108—110.

²¹⁵⁾ M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, 177.

²¹⁶⁾ Š. Bešlagić, Popovo 75.

²¹⁷⁾ O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1191.

²¹⁸⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 111.

²¹⁹⁾ O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci 1151.

²²⁰⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve 112.

²²¹⁾ Lam. de For. XXXVI fol. 19', 15. X 1464; Lam. de For. XLI fol. 30, 16. XI 1468.

²²²⁾ O. Đurić—Kozić, Šuma, Površ i Zupci, 1185—1186.

pova na zapadnoj, Žrnovice i Konavala na južnoj, Vrma (Korjenica) na istočnoj i Rudina i Ljubomira na sjevernoj strani. Prostor koji je obuhvatala danas je u dobroj mjeri moguće identifikovati: *zapadna* granica joj je išla sa brda Trubara preko Zelenog gumna u Zagori, Zborne gomile ispod sela Luga, Đedića, brda Čule, Jačišta i završavala na Golubovom kamenu nad izvorom Dubrovačke rijeke; *južna* je počinjala s Golubovog kamena i išla preko Štrbice, Vraštice, Carine (danas Ivanjica), Mićine gustijerne, Bijelog kamena, Pećine, Kule, Stubice, Zvijezde, Malaštice, Vidova groblja, Gradine, Prosjeka, Krsca, Nikole doline, Ivanj-krsta, Lančevca, Krivog dola, Stražnjice, južnim rubom ravnice Dubrave i uskim kanjonom nekadašnje rječice Sutjeske do mjesta Cerovac pod sjenokosom; *istočna* je polazila iz Cerovca, pa preko Debelog brijega, Ruđin-dola, Kokotove gradine, Lijepog vrha, Rujeve glavice i Kravice izlazila iznad srednjovjekovnog sela Jasen, odakle se nastavljala *sjeverna* granica, koja se, preko brda Gljive, Kamene glavice, planine Leotar, zapadnom međom Bilečkih Rudina i preko Lamena, sela Aljetića, brda Turjaka, Osoja i Smajilovog dola pela na brdo Trubar.

Na prostoru omeđenom ovim koordinatama još u dubokoj prošlosti su se formirali posebni distrikti — *Suma* (s mjestima: Bjelač, Taleža, Svinjâ(revo), Klikovići, Gola Glavica, Sparožići, Orah, Zasjek, Začula, Planik, Obrće, Vlačica, Uskoplje i Ledenice); *Površ* (s mjestima: Ljubovo, Biograd, Orašje, Mrnjići, Ljekova, Slivnica, Zagradienje, Bijela, Grebeni, Sopoštica, Drijen, Bobovište, Bobova Ljut, Glavska, Poljice i Kremeni Do); *Vrsinje* — *Zupci* (s mjestima: Dubrava, Sutjeska, Konjsko, Orašje, Turmenti i Rapti); *Trebinjsko polje* (s mjestima: Police, Trebinje, Čičevo, Mokro, Zgonjevo, Pridvorci i Gomiljani; Podbrđe (s mjestima: Neurjecé, Mičevac, Jasen, Gorica, Podgljiva, Zasad, Kočela, Trebiovi, Modrić, Pribilo, Slano, Lug, Zagora, Turani i Žabica) i *Lug* (s mjestima: Hum i Cicina) — koji se i danas primjećuju kao manje i jasno prepoznatljive cjeline.

Trebinje je, isprva, bilo malo župsko mjesto, a docnije se — okupivši oko sebe poznatije župe: Konavle, Žrnovicu, Risanj, Kruševicu, Dračevicu, Vrsinje (Zupce), Vrm (Korjenice), Rudine, Ljubomir, Fatnicu, Pivu, Komarnicu i Popovo — preobrazilo u središte prostrane, po njemu prozване trebinjske oblasti ili Travunije. U sklopu ove političke jedinice župa Trebinje se najprije nalazila pod upravom travunjskih župana (do pod kraj X vijeka), pa u sastavu dukljanske države (do sredine XII vijeka), zatim u sklopu nemanjićke Srbije (do 1377), te napokon pod vlašću bosanske države (do pada pod Turke 1465. godine).²²³⁾

Trebinjski kraj obiluje mnoštvom grobnih gomila za koje se u nauci smatra da pripadaju praistorijskim Ilirima, pa se i nazivaju

²²³⁾ A. Figurić, Trebinje nekada i danas, 18—26; V. Korać, Trebinje I, 61—159.

ilirskim tumulima. Takve grobne gomile sačuvane su u 9 srednjovjekovnih nekropola (Bjelač, Gola Glavica, Orah, Začula, Zaplanik, Bijela, Rapti, Gomiljani i Hum). U Bjelču i Začuli nalaze se po dvije, u Bijeloj tri, a u Gomiljanima mnoštvo starih kamenih gomila.

Kod dijela stanovništva ovoga kraja teško je prekidano s praksom sahranjivanja u grobne gomile, tako da je i većina srednjovjekovnih nekropola nastajala na grobnim gomilama ili uz njih. Stoga se na vrhovima nekih grobnih gomila (Bjelač, Orah, Bijela) ili pored njih (Ilijina glavica kod Gole Glavice, Začula, Zaplanik i Hum) u srednjovjekovnim grobljima nalaze stare crkvine. Izgleda tako da su na mjestima paganskih svetišta podizana i nova svetišta — hrišćanski hramovi, crkve. Uz brojne crkve na grobnim gomilama (Orah, Začula, Zaplanik i Hum) podizani su i stećci, a ne nalazimo ih jedino uz crkvinu na Ilijinoj glavici, kod Gole Glavice i Bjelču.

U većini srednjovjekovnih nekropola trebinjske župe na grobove su postavljani stećci. U svega 3 od ukupno 26 spomenutih nekropola niti je bilo, niti ima stećaka (Svinjâ(revo), Ilijina glavica kod Gole Glavice i Bjelač). U grobljima selâ Svinjâ(revo) i Orah postoje grobovi pokriveni manjim, amorfnim kamenim pločama, na kojim se s istočne strane uzglavlja primjećuju plitko urezani, jedva vidljivi ravnokraki krstovi. Većina ovih nadgrobnih spomenika su obični stećci, među kojima su rijetki oni s natpisom (Konjsko, Gomiljani, Slano) i ukrasom (Taleža, Zaplanik, Bijela, Bobovište i Hum). Osim velikog broja stećaka, u trebinjskom kraju preostalo je i nekoliko uspravnih kamenih krstova (Uskoplje 1, Bobovište 2, Hum 3) i jedna u živu krečnjačku stijenu uklesana stolica (Gornji Turani).

Na području župe Trebinje pronađene su 23 razrušene srednjovjekovne crkvice — crkvine (Bobovište s Vlačicom 3, Trebinje 2, Začula 2, Ljekova 2, Hum 2, Bjelač 1, Klikovići 1, Gumnište kod Gole Glavice 1, Orah 1, Zaplanik 1, Bijela 1, Prevrće kod Kremenog dola 1, Orašje 1, Varina Gruda 1, Crnač 1 i Necviječće 1). Dodamo li tome, na osnovu sačuvanog toponima Crkvina, i jednu crkvinu u Turanima, onda ih bilo 24. Ovom broju treba dodati i na crkvinama obnovljene ili iznova podignute crkve (crkva Sv. Nedjeljke u Taleži, crkva Sv. Ilije na Ilijinoj glavici kod Gole Glavice, crkva Sv. Petra i Pavla u Zaplaniku i crkva Rođenja presvete Bogorodice u Humu), iz čega proizlazi da ih je na ovom području u srednjem vijeku bilo 28, dakle mnogo više nego danas.

Od ukupnog broja crkvina samo se za tri u malter zidane srednjovjekovne crkve (crkvu Sv. Tripuna u Uskoplju, crkvu Sv. Petra u Zaplaniku i crkvu Sv. Čekle u Orahu) može reći da spadaju u ljepše, dok su ostale pravljene širokim suvozidom od neklesanog kamena.²²⁴⁾

Na pet mjesta (Bobovište, Trebinje, Začula, Ljekova i Hum) nađene su po dvije crkvine, s tim što su i u selu Zaplaniku bile dvije

²²⁴⁾ Lj. Sparavalo, Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve, 131.

srednjovjekovne crkve. Primjer Zaplanika upravo pokazuje da su mjesne crkve pripadale različitim konfesijama (katolička crkva Sv. Petra i pravoslavna crkva Sv. Petra i Pavla — Petrovica), dok Đurđeva crkva u selu Humu (prozvana, vjerovatno, po rodonačelniku porodice Đurđević) govori da su ih pojedine vlasteoske porodice držale kao privatne porodične kapele.

U nekim mjestima su, dolaskom Turaka i kasnije, do druge polovine XIX vijeka, podizane nove i prostranije crkve na temeljima srednjovjekovnih sakralnih objekata (Taleža, Gola Glavica, Zaplanik, Kočela, Lug i Hum). Temelji su, uglavnom, ruševine malih i neuglednih građevina u nekropolama stećaka koji su nastajali od kraja XI do kraja XV vijeka, kada su građene i te srednjovjekovne crkvice.

Pored ruševina srednjovjekovnih crkvi, u trebinjskoj župi se sreću i ostaci starih kula (Police, Zasad, Baulovići kod Cicine) i nekih kućetina (Obrće za Golubovim kamenom, Glavska, Konjsko i Čelopeci i Rođaš do kod Orašja). Sve te kamene grobne gomile, nekropole stećaka, crkvine i crkve, stare kule i kućetine, uz mnoštvo napuštenih selišta (Berovići i Gerušići kod Začule, Stubica i Kosjerica kod Mrnjića, Bijela, Grebeni, Sopoštica, Prevrće, jugozapadno od Kremenog Dola i Baulovići kod Cicine) govore o gustom naseljenosti ovoga kraja u srednjem vijeku.

Đuro Tošić

THE MEDIEVAL DISTRICT TREBINJE
(A HISTORIC-GEOGRAPHICAL-TOPOGRAPHICAL REVIEW)

S u m m a r y

On the broad parts of Travunia, or the Trebinje region, the Trebinje District was duly formed in time between the districts Popovo on the Western, Žrnovice and Konavli on the Southern, Vrm (Korjenici) on the Eastern and Rudine and Ljubomir on the Northern side of the area. In the ancient past there had been different districts on its territory — *Suma* (with the settlements; Bjelač, Taleža, Svinjarevo, Klikovići, Gola Glavica, Sparožići, Orah, Zasjek, Začula, Planik, Obrće, Vlaštica, Uskoplje and Ledenice); *Površ* (with the settlements: Ljubovo, Biograd, Orašje, Mrnjići, Ljekovo, Slivnica, Zagrađnje, Bijela, Grebeni, Sopoštica, Drijen, Bobovište, Bobova Ljut, Glavska, Poljice and Kremeni Do); *Vrsinje (Zupci)* — (with the settlements: Dubrava, Sutjeska, Konjsko, Orašje, Turmenti and Rapti); *Trebinjsko polje* (with the settlements: Police, Trebinje, Čičevo, Mok-

ro, Zgonjevo, Fridvorci and Gomiljani); *Pobrđe* (with the settlements: Necvijeće, Mičevac, Jasen, Goica, Podgljiva, Zasad, Zagora); and *Lug* (with the settlements: Hum and Cicina); which could be seen today as smaller but clearly recognizable places.

A large number of funeral mounds, the *stećak* necropolis, chapels and church sites, old houses and mansions, as well as the abandoned settlements testify about a population density of this region in the Middle Ages.